

MAGYAR
PHILOSOPHIAI SZEMLE

SZERKESZTI ÉS KIADJA

BOKOR JÓZSEF

EGYETEMI M. TANÁR.

VII. ÉVFOLYAM.

1888. I. FÜZET.

BUDAPEST

SZERKESZTŐ- ÉS KIADÓHIVATAL : IV., KECSKEMÉTI-UTCZA 6.

A «MAGYAR PHIL. SZEMLE» ÖT IVES FÜZETEKBE, ÉVENTE HATSZOR JELENIK MEG.
ELŐFIZETÉSI ÁR EGÉSZ ÉVRE 5 FRT. EGYES SZÁM ÁRA 1 FRT.

TARTALOM.

	Lap.
1. <i>Schmitt Jenő</i> : Schopenhauer	1
2. <i>Ráth Arnold L.</i> : A chemia a positiv philosophia rendszerében	8
3. <i>Bokor József</i> : Az ébredő szabadság	20
4. <i>Szentmiklóssi A.</i> : Az idő eszméjének kifejlődése az öntudatban	26
5. <i>Kiss Mihály</i> : A gazdaszat fogalmának kifejlődése az új korban	41

Iskola.

A paedagogium, *Bokor Józseftől*. 59. A philosophia helyfoglalása iskoláink tanrendében, az 1887/8 második felében, 67. lap.

Értesítő.

Erkölciség szabadakarat nélkül. Irta dr *Öreg János*. Ismerteti: *Bokor József*. Versuch einer concreten Logik von dr Thomas Masaryk. Ismerteti dr *Buday József* 75. — Philosophai felolvasás az Akadémiában 78. — A positivismus rendszere 78. — Sajtóhibák 80.

A «Magy. Phil. Szemlét» a Magy. Tud. Akadémia támogatja ugyan, de a lap irányáért és tartalmáért csakis a szerkesztőség felelős.

MAGYAR
PHILOSOPHIAI SZEMLE

SZERKESZTI ÉS KIADJA

BOKOR JÓZSEF

VII. ÉVFOLYAM.

1888. I—VI. FÜZET.

BUDAPEST

1888.

8751

TARTALOM.

	Lap
<i>Balássy</i> Dénes: Mit tesz az megismerni	112
<i>Böhm</i> Károty: Észrevételek Brassai czikkére	338
<i>Bokor</i> József: Az ébredő szabadság	20
« A biologia a positivismus rendszerében	219
« A paedagogium	59
<i>Brassay</i> Sámuel: A philosophia fordulta	161
<i>Buday</i> József: A lélekre vonatkozó elméletek	123, 174
« A positivismus nevelési rendszere	356
<i>Janet</i> (Paul): Tudomány-e a philosophia	188
<i>Kiss</i> Mihály: A gazdaszat fogalmának fejlődése az új korban	41
<i>Kuncz</i> Ignác: Államigazgatási elvek és rendszerek	81
« Állam és társadalom	402
<i>Patrubány</i> Lukács: A-vailás eredete	429
<i>Rácz</i> Lajos: A tudományok osztályozásáról (Wundt után)	262
<i>Ráth</i> Arnold: A chemia a positiv philos. rendszerében	8
<i>Schmitt</i> Jenő: Schopenhauer	1
« Vázlatok a kategoriáknak phys.-psychologiai demonstratió- jához	205
<i>Szentmiklóssi</i> A.: Az idő eszméjének kifejlődése az öntudatban	26
« Bölcsészeti feladatok	341

Értesítő.

Öreg János: Erkölesiség szabadakarat nélkül; ismerteti *Bokor* J. 69. l. Th. *Masaryk*: Versuch einer concreten Logik, ismert. dr. *Buday* J. 75. l. Philosophiai felolvasás az akadémiában 78. l. A positivismus rendszere 78. l. *Carl du Perl*: Die monistische Seelenlehre. 133. l. *Medveczky* Frigyes: Társadalmi elméletek és eszmények 144. l. A philosophiai folyóiratokból 157, 400 i. Eug. *Schmitt*: Das

Geheimniss der Hegel'schen Dialektik. 305. *Michelet* und *Haring*: Historisch-kritische Darstellung der dialektischen Methode Hegels, 318. *Foucher de Careil*: Hegel und Schopenhauer 329. *Flügel*: Die Probleme der Philosophie 329. G. *Glogau*: Abriss der philosophischen Grundwissenschaften 330. F. *Tepe*: Ethische Abhandlungen 331. O. *Flütmacher*: Der Pessimismus in Vergangenheit und Gegenwart 331. A. *Ganser*: Alles reale Sein beginnt als Act eines intelligenten Wollens 382. Ch. *Sigwarth*: Die Impersonalien 382. F. *Ueberweg*: Geschichte der Philosophie 382. R. *Koerber*: Die Philosophie Arthur Schopenhauer's. 382. J. *Crüger*: Grundriss der Psychologie 233. *Kurt-Bruchmann*: Psychologische Studien 233. *Szlávik M.*: Bölcsészettörténet 233. Jelentés Jean Marie *Guyau* haláláról 335. *Hegelre* vonatkozó pályakérdés. *Bihari Péter* (nekrológ) 453. *Böhm Károly*: Tapasztalati lélektan 455. *Schächter*: Az akarat szabadság 458. *Maczky Valér*: A böselés előtana; ismerteti Nemes Imre. *Natorp*: Einleitung in die Psychologie 475. A philosophiai folyóiratokból 471. Szerk. üzenet. 476.

SCHOPENHAUER.

A philosophia történetének érdekes alakja ama férfiú, kinek századéves születésnapját (febr. 22) most ünnepeljük. Világos és szellemes stílusban irt munkáit csak életének utolsó napjaiban kezdték olvasni. Azután valósággal sensatiót keltettek és egy egész irodalmat támasztottak. Ilykép ignorálva egyrészt és, egyuttal, másrészt dicsőítve alig lett valaha philosophus.

Tekintsük most már közelebről ez író, kinek philosophiája mai nap a szó teljes értelmében divatba jött: az «akarat»-elvnek és a pessimismusnak philosophját.

Kant az a kiinduló pont, melyből Schopenhauer közvetlenül eredetét veszi. A régi metaphysikával szemben a phaenomenon világát hirdeti, mint az egyedül felismerhető. A dolgok alaplétebe, a természet létebe nem hatolhatunk, — az egyedül felismerhető szerinte a pusztá tünemények világa, azokkal áll szemben mereven és megközelíthetetlenül a «Ding an sich». Ezek szerint a külvilágba és annak alaplétebe nem hatolhatunk, a belső felfogások pedig semmikép sem jogosítanak fel megfelelő külső lét feltételezésére: a száz tallér a képzeletben nem jogosít fel arra, hogy ezen száz tallér küllétét következtessem.

E kép roppant jellemző az egész Kant-féle philosophiára nézve. Kant e szerint jogosan az ellen tör, hogy mi a belvilágnak — gyakran igen bonyolult — phantomjait egyszerűen a külvilágba vetítsük, a mint azt a Kant előtti metaphysika tette, de éppen ezen kép mutatja egyuttal, hogy Kant a philosophia tulajdonképeni positiv feladatát szemügyre sem vette. Ama szellemi működés, mely valami bizonyos kültárgynak létezését és mibenlétét itéli meg: természetismeret, természet-tudomány. A philosophia tárgya nem ezen érzéki külbehátások alapján ismeretünk körében alkotott kültárgy megítélése, hanem a szellemnek, az öntudatnak ezen adott belvilága, maga. Midőn tehát a természet-

tudósnál a tárgynak képe és annak léte mindig kettő, és számára a jelenség mindig elválk a léttől, — az eredeti a másolattól, ugy a philosophus, ellenkezőleg, alapfeladatánál fogva az adott beljelenségben birja annak létét és a keresett alapléte magát, ama létet, melyről egyedül egyáltalán szó lehet, mely önmagában hordja egyuttal a *másra* és így a mindenségre való *tényleges* vonatkozást. Mi magunk vagyunk ezen, minden elszigetelésnek, elkülönődésnek, önkényes megszakításnak saját tényében, minden izében ellenmondó, belsejében *másra* vonatkoztatott lény. Amaz abstract elszigetelés, melyet a philosoph egy igen esetleges, igen önkényes, igen bonyolult gondolati tényben véghezvisz, ellenmond saját jelenségténye elemi mozzanatainak minden izében és a philosoph, a ki belvilágának ily bonyolult alaptényét, mint ezen elszigetelt önmagábanléte, vagy ezen tiszta *subjectivitas* gondolatát, eredeti, elemi alapténynek állítja, philosophiájának principiumául szerepelteti, hasonló hibába esik, mint ama régi metaphysika. *Mi magunk vagyunk a lét és a természet, még pedig a természet legmagasabb, legbonyolultabban szervezett létező jelenségalkotása.* Az egyszerű léte tehát, mint bonyolultabb jelenségtényeink elemét, magunkban hordjuk. Így lehetséges azután egyedül tárgyas természetismeret.

Nem abban hibázott tehát a régi philosophia, hogy egyáltalán a beljelenséget a természet alaplétevel azonosította, hanem csak abban, hogy bonyolult phantomokat vetített a külvilágba, azokat a világ alaplényeinek állítván. A philosophia nem is ilyen magasabb tényeknek egyszerű *apriori* való feltételezésében oldja meg feladatát, — legyen ez most már naiv kivetítés, vagy ép oly naiv subjectiv formularismus feltételezése, a mi igen kényelmes, de egyuttal igen külsőleges és nem tárgyas, barbár eljárás, mely a kültapasztalat «anyagát» csak ugy külsőleg belé gyurja az adott «formákba», mint akár a szakács tészta-ját edényformáiba. A philosoph feladata abban áll, hogy adott bel-tényeit önmagában vizsgálva, mutassa ki, mikép alakult azok egyszerű szervezete az egyszerűbb létező jelenség-alapból, — mikép épül fel ilykép egységesen egyszerű alapból bonyolult beltényeinek gazdagon elágazó, tarka világa. A philosophia ezen nagy feladata lebegett tehát *Fichte*, *Schelling* és *Hegel* előtt, jóllehet még az abstractio félhomályában, midőn ők öntudatosan az *alany*nak és *tárgy*nak, a *lét*nek és *jelenség*nek azonosságát proklamálták a philosophia principiumának, midőn az «abszoltnak», az ideálisnak a gondolatának *fejlődését* a jelenség, az öntudat alacsonyabb fokaiából hirdették.

Azon kérdés merül most már fel: milyen állást foglal *Schopenhauer*, a ki olyan teljes megvetéssel nyilatkozik a fennemlített triasról, a philosophia ezen nagy feladatával szemben, és az ezen kérdésre való felelet lehet egyedül határozó philosophiája absolut értékének megítélésénél, bármilyen érdemeket szerzett légyen különben magának Schopenhauer a philosophia népszerűsítése, a philosophiai gondolkodásnak szélesebb körökben való terjesztése által. Schopenhauer az ismeretelméletben lényegesen Kanti álláspontot foglal, hangsúlyozván, hogy szemléleteink és gondolkodási alakjaink világa csakis alanyi tüneményvilág. Kiemelendő azonban, hogy az intelligentia és az agyszervet lényeges összefüggésére utalt, és az intelligentiát ugyszólván az agyszervezetbe helyezte. Ezen vonatkoztatás a szervezetre nagy érdemeül betudandó Schopenhauernek, mert ezzel azon végpont felé utalt, melyet Fichte, Schelling és Hegel még nem láttak, bár azok hasonlíthatlanul mélyebben hatoltak a szellemi beltények lényegébe. Milyen sekély itt Schopenhauer, miképen marad a szellemi tények csillogó felületén világnézete, az onnét tűnik ki, hogy ő egyrészt a Kant-féle aprioritások külső formularismusát egyszerűen lényegében megtartja, és másrészt, tekintet nélkül a szellemi tények bonczolgatására, egészen a régi naiv metaphysika eljárási módja szerint egy reálprincipiumot állít fel, az «*akaratot*», melyben ő a keresett «*Ding-Ansich*»-ot és a világ ős lényét véli felismerhetni. Schopenhauer itt az emberi öntudatos, indokolt, akaratjelenségét chaotikusan vegyíti össze a természeti működésnek elementaris, szellemi öntudatot nélkülöző nyilvánulásaival és ezen alapfelfogását világosan, határozott alakban nem fejt ki. Geniálisnak mondható ezen felfogás mindazonáltal, a mennyiben ennek jelentése az akarna lenni, hogy saját beljelenségeink elemi tevékenység-mozzanata azonos a természet őstényével és elemi őslényével. De itt emlékeztetnünk kell arra, hogy az akaratot, mint az ember őslényegét, már Schopenhauer előtt, éppen az általa oly megvetéssel említett *Fichte*, a «*Bestimmung des Menschen*» czimű munkájában állította. Másrésztől Schopenhauer megint *Plató* eszméihez folyamodik, azokat ép oly örök őslényeknek állítván, egészen a görögök naiv módjára regélvén, hogy az ős «*akaratot*» ezeket fokozatosan valósítja a lét különböző alakjaiban, fajaiban, egyéneiben. Az eszmék örök változatlansága, azok idealis nyugalma a végeczél, melyet az örökké nyughatatlan akarat magának kitüze, valósítandó azt legmagasabb szerves alakításában, az emberi öntudatban. Az eszmék nyugalma azonban itt absolute össze nem

egyeztethető ellentétben állván az akarat nyugtalanságával, ezen akarat csakis saját kioltásában, önmegsemmisítésében leli végeczélját. Az eszmék elvont világa így örökké külső, mythosyszerű viszonyban marad az akaratral és a tények reális világával szemben. Az akaratnak megszabadulása csakis önfeloszlása, önmegsemmisítése: ezélja a nirvana. Schopenhauer philosophiája elméleti részének alapfogyatkozása nem abban áll, hogy különböző philosophok által képviselt elveket saját tanában tüntet fel, hanem hogy azok egységét állítván, annak szükségét sem érzi, hogy ezen egység tudományos előállítását meg is kísérelje. Ha a szervezet az akarat alkotása és a gondolati apriori alakok, így szervezeti alakulások, akkor egyrészt a gondolati alakok szervezeti alapjának feltüntetését meg kellett volna kísérelnie, és másrészt az eszmék felfogástényében az akaratot is mint őselemet felmutatnia. De a tények tárgyias kutatásának utját állította ama felületes és haszontalan, nem tudományos feltevés, hogy azok pusztja jelenségek, mert hisz azok így mint hazug, illuzorius csalárd képek önmagukban éppen alaplényüket fel nem tüntetik, mely mint *obscur*, rejtett alapqualitás, ellentétben áll velük, a tüneményekkel. A Kant-féle illuzionismus ilykép következményeiben valódi alakjában mint *obscurantismus* mutatkozik, mely ép oly alkalmas, minden babona kísértetszerű alakjainak üres, lappangó «lehetőségét» megóvni, mint a szellemi bel-tények jelentkező, nyilvánuló igazságát a kutatás szemei előtt elfátyolozni, midőn az az adott jelenség létező alaplényét szemfényvesztő módjára alapsophismájával előttünk eltüntetni és elburkolni igyekszik. Igen jellemző és igazolt, tehát, Kantnak ama mondása, hogy tana az ismeretnek megsemmisítése, hogy a «hitnek» szabad tere nyiljék.

Schopenhauer tehát nem a philosophia egy új korszakának meg-alapítója, nem a jövőnek prófétája, hanem a *philosophiai reactiónak ki-magasló alakja, a régi metaphysikának utolsó jelentékeny képviselője*. Az emberi természet egészben, nagyban nagyon conservativ. Olyan felfogásmódozatok, melyek sok évezreden át mélyen vésődtek be, melyekre átöröklés utján ugyszólván már emberek agyveleje előkészítettett, azon esetben is, ha azok korszaka már az hanyatlóban volna, a régi világnézet egy kiválóan tehetséges hive által a haldoklásból váratlanul új életre gerjesztve, épen ezen mély ősi begyökerezés folytán, az emberek töme-gére gyakran oly gyujtólag szoktak hatni, és annyi fanatikus hivekre akadnak, a mint az, ily alakban, valósággal a jövő felé törő, valóban, korszakot alkotó eszméknél soha sem áll hát be. Ilyen reactionárius alak

volt egykor a kereszténységgel szemközt az *islam*, a ki a régi hatalmas eszme fenségét az önfeláldozó emberi szeretet eszméje felett kivívni akarta, — a ki alapítójának halála után villámgyorsasággal messze kelettől nyugatig meghódította magának a világot és a kereszténységet mindkét oldalon végveszélylyel fenyegette. De csak rövid ideig, hogy azután csakhamar hallatlan hanyatlásnak és korhadásnak induljon.

Schopenhauer az *önmagában* minden fejlődést és kifejtést nélkülöző és ilyformán titokzatos és mystikus phantomszerű reálprincipium uralmának hirdetője. És ilyen naiv és egyuttal hitrejtelmes feltételezéssel közös alapon áll sok évezredes multnak minden mythologiai és naiv metaphysikai alapfelfogásaival.

Igy tekintve, az emberi culturfejlődés még nagyobb perspectivájában szemlélhetjük Schopenhauer philosophiáját. Midőn Schopenhauer az eszményt merev ellentétben látja az akarat küzdelmével és legmagasabb eszményének valószínűségét az akarat önmegsemmisítésében, a *nirvanában* látja nemcsak az őt megelőző három nagy philosophussal száll szembe, hanem a legélesebb ellentétbe lép magával a *kereszténység* nagy cultureszméjével.

Az emberiség fejlődésének folyamában, szükségképeni ellentétbe lép primitív érzéki őslétének elemi alapjával. Tetőpontját éri el ezen ellentét, midőn az ember az abstract gondolkodás sublim phantomban egy magasan kifejlett szervezet egységes ösztényében előtűnő összjelenségeihez felemelkedik. A szellemnek ezen nagy távlatában aetherikus ködben mosódik el az eleven, egyedi érzéki alakítás, mely mindezen szellemi alkotások alapelemét képezi, mint a kő a völgyben a Hymalaya magaslatáról. Így támad az *eszményinek* és az *érzéki valóságoknak*, az *egyedinek* és *universalisnak* ellentéte; így idegenedik el a szellem a természettől, óriási belső disharmonia támad és roppant szakadás vonul keresztül az egész emberi lényen. Ez az *ismeretnek erendő büne*.

Az antik philosophia feladata volt, hogy felemelkedvén a gondolat ezen tiszta aetherjébe, tökéletessé tegye ezen belső meghasonlást, mely az antik világ önfeloszlására vezet. De a modern philosophia csak a *kereszténységben*, képies alakban, a teremtőképzelet által nyújtott, nagy eszmének megvalósítása. A modern philosophia célja a szellemi és gondolatnak feloldása elemi érzéki alaplényében, az *eszmének megtestesítése és megérzékitése*, a *logosnak hussá és vérré válása*, az

abstractió felhőiben *elrejtőző* isteni és ideális lénynek emberi érzéki alakban való *nyilvánulása*. Ez az önmagában meghasonlott emberi lénynek önmagával való kiengesztelése, az ismeret legmagasabb czéljának valószínűségével egyuttal az ember belső harmoniájának létesítése, mely az eszményit az érzéki léttel összeforrasztván a szelleminek érzéki, eleven alakban való felismerését és a természetnek ideális átszellemült felfogását valószínűsíti. Ez a mindent összeűző közös alaplény feltüntetése és a képzelet zsarnok és aristokratikus phantomjainak feloszlása és lerombolása. Ez a szellemi cultura, az egyenlőség és a szeretet valószínűsítése.

Ez a *humanismus* a régi korlátlan «isteni» önzéssel szemben; ez az emberi önfeláldozás eszméjének fensősége a határtalan uralomvágy régi barbar agyrémei felett. Ez az *igazság megismerése, mely szabaddá tesz bennünket*. Ezen eszmével száll szembe *Schopenhauer* kétségbeesett és tehetetlen tagadással. Az eszmevilág örök harmoniája és nyugalma nála nem ereszkedik le soha az életbe, hanem feloszlik sublim aetheri magaslatának fagyos, üres, élettelen semmisségében, a *nirvanában*.

Hiányzik nála azon belső eszményi harmonia, mely önfeláldozó szeretettel el tud merülni az emberiség örök életébe, abban lényegének örök valószínűsítését és feltámasztását látván, felemelkedvén így a fájdalom és a halál fölött. *Schopenhauer* itt *Christus* ellenében *Buddha* tanát vallja. Szerinte egy lény vagyunk ugyan ezen elvont östény tátongó, sötét mélységében elmerítve, — egy a halálban; de nem egy a szellemi jelenség eleven, világló valószínűsítésében.

Az önmagát elkülönítő korlátolt, önmagába zárt egyéni akarat hypochondrikus szűkkeblűséggel folyton a személyes fájdalmak felett eszmélkedik és ezen kislelkű, bornirozó töprenkedést teljes joggal már önmagában a legnyomorúságosabb állapotnak felismervén, végre ezen *nirvanában*, mint egy tátongó ürben elmerül. Midőn pedig minden küzdelmet a valóban fennálló bajok ellenében illusoriusnak és czéltalannak állít, antisocialis, culturelles jellemét nyíltan bevallja. Illuzorius és czéltalan, ennél fogva, és az alapfelfogásnál fogva, az emberi «részvétnek» minden hangsúlyozása.

Jellemző *Schopenhauer*ra nézve az, hogy a szabadság elvével ellentétben ő a politikai tekintetben is az absolutismus szószólója. A nyugati cultura haladó ideális törekvése ellenében életunt tétlenségben, a *nirvanában* való elmerülés volna tehát a végezől, mely *Schopen-*

hauer előtt lebeg: *keletázsiai lethargia* tehát a czél, mely felé mi is indulnánk, ha Schopenhauer szellemi vezérünk lehetne és nem pusztán a reaktionarius visszaesés muló alakja volna.

Ezen keletázsiai mystikával szemben, melyet Schopenhauer nálunk meghonosítani akart, a nyugati cultura meg fogja testesíteni az eszmét és a gondolati világ titkait felderíteni eleven, érzéki alakban. Ezen eszme, mint a mindent átható és éltető nap, a mystika ködét és az abstractió jégkéregét felosztatván és mindent új szellemi életre ébresztvén, szembeszáll Kelet-Ázsia mystikus homályával a szellemi megmerevedés és halál éji kísérteteivel. És Christus győzni fog Buddha felett.

Schmitt Jenő.

A CHEMIA A POSITIV PHILOSOPHIA RENDSZERÉBEN.

A chemiáról általában.

A philosophiának foglalkoznia kell végre azon tüneményekkel, melyeket a tömeceknek egymásra való hatása előidéz. Minthogy ezen tudomány ág még mindig a metaphysikai gondolkodás járma alatt nyög, és mi, különben ismert tüneményeknek egy két körülményét csak kissé is módosítva, ritkán mondhatjuk meg előre a tüneményben bekövetkezendő változást: be kell vallani, hogy ez az *inorganikus philosophia legkevésbé kifejlett ága*. * Ez az inferioritás egyrészt a chemikusok hiányos neveléséből ered.

A chemiai tünemény a testek belső szerkezetében végbe menő többé-kevésbé mélyre ható változás, — vegyülés vagy vegybomlás, vagy sokszor egyik is, másik is, — és éppen ez által különbözik ugy a physikától, mint a biológiától, bár ezek is az anyag molekuláris aktivitásával foglalkoznak. Ámbár minden anyag képes chemiai hatást előidézni, — a miért a chemiai tünemények az általánosak csoportjába osztályoztattak — mégis van mindegyiknek bizonyos «válogató» magatartása a többiekkel szemben, — a mi azt az anyagot mintegy individualisálja. Még az is jellemző, hogy a chemiai actió csak nagyon benső érintkezéskor nyilvánul. Ezek szerint a chemia általános czélja: tanulmányozni a különböző anyagok molekuláris actiójából eredő *vegyülés és vegybomlás tüneményeinek törvényeit*. Vagy pedig, mivel hogy a positiv philosophia szellemében a tudomány kriteriuma, a «*prévoyance*», czélja: «az egyszerű testek ismert tulajdonságaiból megtalálni az azokból keletkező összetett testek tulajdonságait».

A tudományos kutatás segédeszközeire való tekintettel megjegyzendő, hogy az első, az *észlelés* itt éri el a tökély legnagyobb fokát egyrészt a tünemények rendkívül bonyolódott természete miatt, s más

* Ez természetesen a C. idejebeli chemiát illeti. Azóta óriásit haladott a chemia.

részt azért, mert a chemiai tünemények az embernek valamennyi érzékét veszik igénybe. A második, a *kísérlettel* felette meg van nehezítve, s a harmadik, az *összehasonlítás*, majd csak a chemia fejlettebb korszakában fogja üdvös hatását érvényesíthetni.* Nagy előnye a chemiának az, hogy a kutatás szolgáltatja eredmény helyes vagy helytelen voltáról meggyőződést szerezhethünk *az analysis és a synthesis segítségével*. Sajnos, hogy a synthesis még nagyon fejletlen, pedig a mit szétbontottunk, azt ismét előállítani is kellene tudni. Kétféle analysis van, vagy azt akarom csupán megtudni, mily alkotókra bomlik szét közvetlenül a test, vagy pedig azt, mily elemekből áll a test egyáltalában. Az előbbeni szükségessé teszi a synthetikai igazolást, mert lehetséges, hogy a nyert alkotások csak a reactio következtében keletkeztek, — de ha sikerül ezekből az összetett testet reconstruálni, akkor a kérdés el van döntve.

A tudományok sorozatában hol foglal helyet a chemia? Az elhelyezés önként kínálkozik, ha meggondoljuk azt, hogy az elektrochemiai tüneményekkel érinti a physikát, melynek egyszerű folytatása gyanánt tűnik fel, és hogy az organikus vegyületek révén a biologiának veti meg alapját. A chemiai tünemények bonyolódottabb természetük daczára is alá vannak rendelve a physikai tüneményeknek már csak azért is, mert valamennyi chemiai tünemény physikai változás kíséretében lép fel s mert a legalkalmasabb s leghathatósabb chemiai agenseket épen a physika szolgáltatja. Szóval a chemia csak a physika alapján érthető meg! És épen ezért alá van rendelve az astronomiának és a mathesisnak is. Ez utóbbira nézve megjegyzi C., hogy nem lenne üdvös, sőt visszaesést jelentene az, ha a matematika ép oly befolyást gyakorolna a chemiára, milyent a physikára gyakorolt, mitnhogy ez csak az anyag szerkezetéről szóló önkéntes hypothesis alapján volna lehetséges.** A mai absztrakt chemiára alig van befolyása az astrono-

* Ezt mintha már el is érte volna! Csak egyet említek. Mendeljeff bizonyos közös tulajdonságok alapján egyes természetes családokra, csoportokra osztotta az elemeket. Az így készült táblázat helyenként hézagokat tüntetett fel, s így önként kínálkozott az a gondolat, hogy létezni kell még néhány, addig fel nem fedezett elemnek. Sőt ezeknek némely tulajdonságait, sűrűségöket, atomsúlyukat közelítőleg meg is jósolták előre. Es a jóslat beteljesedett, mert a hiányzó elemek néhányát azóta felfedezték, s a tulajdonságaikra vonatkozó jóslatok helyeseknek bizonyultak. R. A. L.

** Ez bekövetkezett. A matematika egyre több tért hódít magának. Például a thermochemia. És ez a befolyás nemcsak nem káros, de határozottan állíthatni, hogy nagyon is üdvös a chemia tovább fejlődésére. R. A. L.

miának, de annál nagyobb lesz jövőben a konkrét chemiára. A geologia ugyanis arra utal, hogy Földünk múltjának s jövő sorsának magyarázata tőle függ, a mint azt már a theologiai korszak philosophusai is sejtették, mikor az astrologiát az alchymiával hozták benső kapcsolatba. De azért mindkét tudomány üdvös befolyással lehet majd a chemiai kutatás rationalis módszerének megállapítására. Bensőbb a biológiával való kapcsolata, csakhogy erről a biológiában lehet csak tüzetesebben szólni.

Tudományos tökély dolgában a chemia minden tekintetben hátrább áll a physikánál, de tökéletesebb a biológiánál. A chemia t. i. még egészen metaphysikai alapon áll (?), mert a benne szereplő affinitások ép oly határozatlan természetűek, mint akár a scholastika entitásai, holott a physika fluidumai s az ether már legalább materializálva vannak. Épen azért szükséges, hogy a chemikus is részesüljön a positiv philosophus számára előírt nevelésben.

Az emberi elme nevelését illetőleg fontos szerep vár a chemiára, minthogy a tudományos módszert gazdagítani van hivatva. Míg a physika kísérletezni tanít, a chemia pedig a szorosabb értelemben vett észlelést honosítja meg és azonfelül hivatva van a positiv methodus egy fontos új tényezőjének, *a rationalis nomenclaturának* alapját megvetni, mivel hogy a chemiai tünemények ahhoz elég egyszerűek, egyformák és határozottak is.

Tudományosság tekintetében is alacsony fokon áll a chemia, mert nem tudjuk előre megmondani a bekövetkezendőket, s nem bírjuk a tüneményeket önkényesen módosítani.* De azért az emberi elmének bilincseiből való felszabadítását már is hathatósan mozdította elő, mert *az anyag örökkévalóságának elvét* megalapítva, az enyészet és a teremtés theologiai fogalmainak helyébe oda állítá a vegy bomlás és a vegyülés rationalis fogalmait, — melyek a vitalis tüneményekre is érvényesek.

Felosztását tekintve, a szervetlen és szerves részre való osztás helytelen. A chemia rationalis felosztásánál két elv lehet csak irányadó: 1. a közvetlen vagy közvetett alkotók sokasága — e szerint vannak binaire, ternaire stb. vegyületek, — és 2. a közvetetlen alkotók vegyülési foka, azaz hogy mindegyike hányszor bontható fel újra — folytonos dualismust feltételezve — két-két új alkotóra. C. szerint az utóbbit kellene alapul elfogadni, mert «jobban jellemzi a chemia szellemét és célját».

* Ez ma már nem áll.

Az anorganikus chemia.

Legcélszerűbb az elemek tárgyalásával kezdeni a chemiát, s hogy a tanítás felső fokán az ismétlés kikerültesse, csupán azon tulajdonságokat kell behatóan tárgyalni, melyek által egyik elem a másiktól különbözik. Az elemek sokaságával szemben a német természet-bölcsészek metaphysikai okoskodás alapján és hivatkozva a természet takarékosására azt következtették, hogy azok is néhány őselem vegyületei, holott a chemiai philosophia első axiomája szerint a többé fel nem bontható testet elemnek kell tekinteni! Ha pedig ezek Aristoteles auctoritására hivatkoznak, félreismerik őt, mert Aristoteles, az akkor divó egy elem helyett négynek létezését fogadta el. Mások ismét, minthogy szerintök az egyes elemeknek körülbelül egyenlő tömegekben kellene a Földön létezniök, azt reménylik, hogy a mennyiségben előforduló elemek jövőben összetett testeknek fognak bizonyulni. Ezeknek azt felelhetjük, hogy az eddig ismert keskeny külső kéreg viszonyainak alapján nem következtethetünk a Föld belsejét képező egyes elemek tömegére!

Az elemek osztályozásánál kettőt kell szem előtt tartani: az elemek lényeges tulajdonságait és vegyületeiknek természetét. E tekintetben az első tudományos jellegű osztályozási kísérlet Berzeliusé, ki az összes elemeket igyekezett egyetlen oly sorba állítani, melynek minden egyes tagja az őt megelőzőkkel szemben elektronegatív s a reá következőkre nézve pedig elektropositív természetű legyen. Bár alapja még nem elég biztos, még is figyelemre méltó kísérlet, és első lépés azon probléma megoldásához, melytől a chemia tudományos tökéletessége függ. Az osztályozás csak úgy sikerülhet, ha előbb a methodus és a doctrina is fog tökéletesedni.

Ugyanis a chemiának el kell tanulnia a biológiától a természetes osztályozás theoriáját és az összehasonlító módszer szellemét. Másrészt nem szabad különbséget tennie szerves és szervetlen anyag között, s el kell fogadnia elvnek a dualismust azok ellenében, kik a vegyület fokát a vegyületet alkotó elemek száma szerint határozzák meg. A dualismus már azért is ajánlatos, mert sok esetben csak is ez teszi lehetségessé a tünemény synthetikai igazolását. A szerves vegyületeknek elemeikből való synthesise lehetetlen, holott nem elemekkel, de vegyü-

letekkel operálva, a dolog sikerülhet. Így képes volt Wöhler két anyagból előállítani a húgyanyagot, a mi nem sikerül az azt alkotó O, H, C és N közvetlen synthesiséből. A mi ezen anyagra nézve igaz, miért nem lehetne az másokra is? * Különben Comte nem ajánlja «a dualizmust mint a természet realis törvényét» — az csak segédeszköz arra, hogy a testeket képező «alkotók»-ról tisztább fogalmát szerezzünk.

A methodus és doctrina követelte ezen előleges feltételek teljesítése esetén lehetséges lesz a természetnek megfelelő classificatio systemáját megalkotni s így megteremteni a chemia egységét.

Végül megjegyzendő a következő. A természet által megindított és a mesterségesen előidézett tünemények mind (?) a levegőben mennek végbe, s a legtöbb esetben szükséges a víznek jelenléte. Ez okból e két anyag szerepeit kellett mindenek előtt szorgosan megvizsgálni. Minthogy a levegő elegy, aránylag könnyű volt analyse, melynek eredménye az az állítás, hogy a levegő összetétele állandó. De okunk van ebben kételkedni, már a geológiára való tekintettel is, mert ez arra enged következtetni, hogy hajdan a levegő lényegesen más összetételű volt, mint ma. Ha pedig ma is változó, úgy fontos volna a változás törvényét ismerni, mert a következő évezredek földlakóinak élete függ tőle. A víz befolyással bírhat, mint olyan, továbbá oldó hatásánál, és az őt alkotó elemek chemiai természeténél fogva. A víz hármás befolyása meglehetősen ismert, és fontos voltánál fogva a chemiai előismeretek közt nélkülözhetetlen.

A határozott arányok törvényének bírálata.

A vegyülés és a vegy bomlás törvényeinek tanulmányozásánál C. szerint a határozott arányok törvényét nem szabad feltétlenül érvényes alapnak, s olyannak tekinteni, a mihez kétség nem fér. Mert, bár számszerinti eredményeket szolgáltat, mégis feltételezi azt, hogy az elemeknek egymásra való hatását már előlegesen tudjuk, hogy már előre ismeretes, milyen vegyülés, illetőleg vegy bomlás fog végbemenni, más szóval *rationalissá igyekszik tenni olyas valamint, a mi valójában csak tapaszt-*

* Azóta sok más szerves vegyületet sikerült előállítani az alkotó elemekből, természetesen közbeeső lépések segítségével. Így Baeyer (1878.) indigót, Fittig és Tullens (1864.) aromatikusan szénhidrogeket állított elő, stb.

talati lehet. Csak akkor lesz ez a törvény valóban üdvös hatású, mikor a még csak ezután felfedezendő elvnek numerikus igazolására fog szolgálni. A határozott arányok törvényének az a jó oldala van, hogy megkönnyíti úgy az analysisist, mint a chemia fundamentalis törvényének felfedezését is, mely sokkal nehezebben lenne megtalálható, ha az anyagok minden képzelhető arányban egyesülhetnének vegyületekké! Azért, mert a chemiát tényleg rationalissá tenni igyekeznek, szükséges ezt a törvényt is megbeszélni, még pedig úgy a methodusra, mint a doctrínára való tekintetből.

A határozott arányok tana Richternek a közömbös sók tanulmányozásából levont ezen törvényében gyökerezik: a különböző fajta, de egyenlő súlyú savakat közömbösítő alkaliák súlyai egymással arányosak. (Ebből fejlődött idővel az *aequivalentia* fogalma.) Berthollet eleinte ellene volt, de utóbb kimondotta ezen törvénynek nemcsak a neutralis, de bármely sók magyarázatához szükséges voltát. («Statique chimique.») Ebben az irányban tovább fejlesztették a chemiát Dalton, Berzelius, Gay-Lussac és Wollaston. Dalton, az *atomtheoria* megteremtője. Az *atomtheoria* lényege ez: az elemek parányi, oszthatatlan részecskékből (atom) állanak, — az egyfajta s különböző fajta atomok egyesüléséből keletkeznek az elsőrendű összetett atomok (tömeccs, molecula például HCl.), — melyek mechanikailag nem, de chemiai úton oszthatók, — s emezeknek analog csoportosulásából a többi rendű vegyületek. — Ez egyenesen a határozott arányok törvényére vezet, ha Berzeliussal hozzá tesszük, hogy az egyesülő «atomok» száma nem lehet nagy, minthogy az ezen megszorítás nélkül lehetséges másodrendű vegyületek nagy száma miatt, az arányt akár tetszésszerintinek is lehetne tekinteni. Sőt rávezet a *sokszoros arányok törvényére* is, (Dalton) mely szerint, ha valamely elem egy másikkal többféle arányokban egyesülhet, akkor emezeknek súlyai úgy aránylanak, mint az egész számok (1, 2, 3, 4, 5, 6). Ezt Berzelius kísérletei s számításai is igazolták. Kevéssel reá új bizonyítékot szerzett Gay-Lussac ezen törvényével, hogy a gázok térfogatainak bizonyos állandó és igen egyszerű aránya szerint vegyülnek. Még positivebb jelleget adott a törvénynek Wollaston, mikor az *atomtheoriát* a *chemiai aequivalentiák* elméletévé alakította át.

Két anyag kölcsönös telítésének van egy alsó s egy felső határa, ezeken kívül vegyülés nem történik. Ha tehát a határozott arányok törvényét tökéletesíteni akarjuk, mindenek előtt tisztába kell

hozni azt, vajjon a telítés minimumától a maximumig folytonos-e az átmenet. — mint azt némelyek szeretnék állítani. — vagy van kevés, határozott fokozat?! Tehát azt kell tulajdonképen kipuhatolni, vajjon két anyag minden arányban egyesülhet-e, vagy nem, más szóval: vajjon a határozott arányok törvénye kivétel-e (Berthollet) vagy pedig törvény? — Sajátságosnak tűnhetik fel az, hogy C. e kérdés megoldásának nem tulajdonít nagy fontosságot!

Nagy fontosságú az a kérdés is: szabad-e a határozott arányok törvényét bebizonyítottnak tekinteni, vagy sem? Mert vannak ám ellenmondások is! Több ellenmondás hozható fel. Az elsőt szolgáltatja a végtelen sok arányban lehetséges feloldás, melyet C. «specifique et électif» jellegénél és az oldat határozott telítési fokánál fogva hajlandó chemiai természetűnek venni.

A törvény hiveinek ezen ellenvetése, hogy a feloldott anyag megtartja jellemző tulajdonságait, nem gyengíté ezt az ellenvetést, mert ismerünk ilyen természetű vegyületeket is (példa a hamuzsír). Ellentmondanak még az absorptio tüneményei, meg a különböző ötvények is, melyeket egyszerűen kevérekeknek vagy elegyeknek tekinteni C. szerint nem lehet. Ezek ellenében úgy véli C. a törvényt megvédhetőnek, ha azt az említett jelenségekre is kiterjesztjük. A legkomolyabb ellenmondást támasztja a szerves vegyületek megdöbbentő anomáliája. Ezekben ugyanis temérdek atom egyesül, s így végtelen sok arány lévén lehetséges: az organikus vegyületek nem tüntetik fel a határozott arányok törvényét (?). De ha ez így van, akkor az *nem természeti törvény*, ha csak az O, H, C, N-t alóla nem akarjuk kivenni. A természet törvénye nem követheti az organikus és anorganikus chemiára való scholastikus elosztást, mert a chemia lényegében anorganikus. Így tehát C. szerint *a határozott arányok törvénye, mint törvény tarthatatlan.*

Végül kimutatja C., hogy az organikus vegyületeket nem szükséges harmad, sőt negyed fokuknak tekinteni, mert valamennyi megalkotható a dualismus elve alapján, a mikor aztán ezek is csak másodfokuknak fognak feltűnni. Így ledől a szerves és a szervetlen chemia közötti válaszfal, s ez az egyedüli mód arra, hogy a határozott arányok törvénye az organikus testekre is kiterjesztessék.

Az *elektrochemia.*

Régen ismeretes, hogy az elektromosság fontos chemiai agens, általánosabb s hathatósabb a hőnél.

E század elején sikerült Nicholsonnak a vizet felbontani. Grothouss ezt a «tömecek elektromos polárosságából» magyarázta meg, ez volt az elektrochemiai theoria csirája. Később Davy az alkaliákat s Berzelius a legtöbb savat s fémoxydot bontotta fel (e kísérletek alapján készült az elemek elektrochemiai sorozata). Eddig az áram csupán az analysisnek szolgált. Azután Becquerel a synthesisnek s így magának a tudománynak is tett nagy szolgálatot, mert a methodust gazdagította annak a kimutatásával, hogy gyöngé áramok vegyületeket hoznak létre, a mi onnan van, mert az atomok a kiválás pillanatában (status nascens) nagy hajlamot mutatnak egyesülésre.*

Ha az elektrochemiai theoriát kellően méltányolni akarjuk, szem előtt kell tartanunk azt, hogy a chemia főproblemája az égés. Így volt az a chemia metaphysikai stadiumában, mikor a phlogiston-elmélet volt az uralkodó: és midőn Lavoisier lángesze a positivismus felé terelte a chemiát, ezt az égés egy új theoriájának megalapításával tette. Szerinte égés = valamely elemnek oxygenel való egyesülése, a keletkező meleg az oxygennek, esetleg mindkét elem condensatiójának az eredménye. Az első állításból szükségképen következik ez: minden al (basis) és sav égés eredménye. Midőn aztán ismeretes lőn az, hogy némely elemek chlórban s kéngőzben is elégnék, és hogy az ammoniak határozott al, a kénhydrogen pedig sav, — pedig egyikben sincs oxygen, — kitűnt, hogy Lavoisier túl lőtt a célon. A helyes formulázás tehát ez: minden nagyon élénk és intenziv chemiai actio = égés. L. első állítása e szerint elveszté általánosságát, de az illető határok közt igaz maradt.

A másikkal nem volt oly szerencsés. Mert nemcsak hogy a legtöbb esetben nem mutatható ki condensatio, sőt épen ellenkezőleg inkább dilatatio tapasztalható. A szilárd halmazatu puskapor felrobbantva gázalakú termékeket szolgáltat. A fa égéséből szénsav fejlődik.**

Igy hát L. jobban teszi vala, ha bele sem vág ezen kérdés fejtegetésébe, hogy honnan ered az égéskor jelentkező hő és fény(?).

Az elektrochemiai theoria szerint a tűz elektromos kisülés, mely az ellentétes villamosságú anyagok egyesülése pillanatában az elektro-

* C. azt hiszi, hogy Becq. munkája a Föld történetének fog fontos szolgálatakat tehetni, mert azok alapján sok ásvány keletkezése lesz megmagyarázható.

** Pedig a mai, általánosan elfogadott magyarázat szerint a meleg csakugyan a disgregatio csökkenésének — tehát a condensatio egy nemének — az eredménye.

mosságok kiegyenlítődése által keletkezik. Ha ez így van, mért nem lehetett ezt eddig minden kétséget kizáró módon kimutatni?! A tűz ezen antiphlogistikus magyarázata sok esetben plausibilis ugyan, de azért azt positive igazolni egy esetben sem sikerült. Minden speculativ előítélet nélkül szólva «a legtöbb természetes és mesterségesen előidézett égésnél nincsen sem sűrűsödés, sem elektrisatio», hanem röviden a chemiai actio a melegnek és a fénynek egyik forrása, a mely tény positiv magyarázatra nem szorúl, de meg sem tűri azt.* A vonzás az elektromosság egyik alaptüneménye. De ha Berzelius őszinte vallomása szerint még a cohaesio sem magyarázható meg a villamos theoria szerint, miért akarják az anyagok chemiai, tehát sokkal mélyebbre ható egyesülését az elektromosságból levezetni?

De más tekintetből is fér hozzá kétség. Az anyagok elektromos sorozata sem kifogástalan, hisz ugyanaz az anyag a villamosítás más-más módja szerint majd positiv, majd negativ lehet, más részről meg a szerves vegyületek elháríthatatlan akadályai ezen theoriának. De ha ezen ellenvetésektől eltekintünk is, meg kell vallanunk, hogy az elektromos tüneményekkel való hiábavaló azonosításuk által épen nem mozdítjuk elő a chemiai tünemények ismeretét, már csak azért sem, mert itt az okok okozataikkal soha sem hozhatók összhangzásba. Az elektromosságnak más szerepe nincs, mint hogy elősegíti a chemiai folyamatokat, épen úgy, mint a hő. Az elektrochemiai theoria az affinitás metaphysikai fogalmát szüli, — más alakban.

A chemiai tünemények tehát nem tekinthetők egyszerűen villamosoknak és e theoriának legfeljebb az a közvetett haszna lehetne, hogy elősegítendi a dualismus elvének keresztül vitelét. De közvetetlenül még is jó szolgálatot tesz a tudománynak, mert, mivelhogy az elektromosság chemiai hatása az *időtől* is függ: a tudósokat ezen új tényezőnek számításba vételére fogja serkenteni!

Az organikus chemia bírálata.

Minthogy C. már kimutatta a chemiának szervesetlenre és szervesre való felosztásának helytelenségét, itt kivált e két tárgy szétválasztá-

* Legújabbán Siemens a láng tüneményét szintén az elektromossággal hozza kapcsolatba. Az égésnél keletkező meleg eredetét illetőleg ma így vélekedünk: a szén és az oxygen különvételében potentialis energia van; az égésnél a kétféle anyag egymásra zuhan; egyesül, a pot. energia mozgásivá, azaz meleggé válik. R. A.

sának szükséges voltáról, és azon elvről szól, melynek alapján az összes anyag a chemia és a biologia közé felosztható. Sok biológiai kérdés kényes chemiai kutatásokat igényel, melyeknek keresztül vitelebe bele fogtak a chemikusok: ez volt a «szerves chemia» szülőoka. A szerves chemia nem elégszik meg a szerveknek s ezek productumainak vizsgálatával, de a táplálkozás és a kiválasztás problémáját is igyekszik hatalmába keríteni, s ha ez sikerül, a biológiának nem lesz más tárgya, mint az állati élet functionainak és az élő lény fejlődése törvényeinek kifejtése.

A chemia ezen túlkapásai (p. oly károsak a biológiára nézve, a milyen káros volt a mathesis tulságos befolyása a physika haladására (?). Különbözik a chemikus nem is képes ezen kérdéseket megoldani. Így például a vér analysisénél ő nincsen tekintettel arra, vajjon az állat egészséges-e vagy nem, vajjon a temperamentum, a nem, táplálkozási mód s egyéb külső körülmények, melyekkel a biologusnak okvetetlenül számolnia kell, mily befolyással lehettek arra.

Ugyan ez áll a secretumok (húgy, epe) vizsgálatára nézve is, a hol azonfelül még az is okozhat különbséget, mennyi ideig volt az illető anyag a kiválasztó szervben. Ha pedig az ilyen felületes kutatások eredményei nem vágnak össze, annak okát nem egyedül a használt különböző analtikai módszereknek kell betudni, de az említett mulasztásoknak is.

A növény eredetű anyagokkal szintúgy bánnak el! Ezekből kiviláglik, hogy a chemikusok legfeljebb anyagot szolgáltathatnak a biologusnak, melyet ez a jelen viszonyok között csakis gondos revisio után használhat, s kitűnik ennek szükségessége, hogy az ily fajta vizsgálatoknál a biológiai szempont legyen a mértékadó.

A példák száma még szaporítható. A vegyész szerint a növények szénsavat fogyasztanak és oxygent választanak ki, az egyensúlyt helyreállítja az állatvilág, mely oxygent fogyaszt és szénsavat fejleszt, s később kiderült, hogy a csirázásnál, a gyümölesérésnél és több más folyamatnál éppen az ellenkező történik, t. i. szénsav fejlődik. A levegő oxygenje a tüdőben szénsavvá változik, ezt elegendőnek tartják annak magyarázására, mi módon lesz a venérikus vérből arterikus vér, pedig még azt sem tudni, vajjon a keletkezett szénsav megfelel-e a felhasznált oxygen mennyiségének és vesz-e részt a nitrogén is? A kérdés sokkal bonyolódottabb, mintsem azt a naiv chemikus gondolná! Az állati meleget meg akarván magyarázni, a tüdőt valóságos tűzhelylyel

hasonlították össze. Pedig erre az állati élet, mint olyan bir befolyással és nem szabad megfélekedezni az élet okozta mozgás által meghatározott chemiai tüneményekről sem, Hátha a respiratio épen hűtő hatással bir?*

Igen hihetőnek hangzik ez is: az állati test azon anyagokból épül fel, melyekkel táplálkozik, honnan van mégis az, hogy a húsevők szöveteiben ép oly bőven van nitrogen, mint a növényevőkéiben, holott emezeknek eledele alig tartalmaz nitrogent?

Tehát a *szerves vegytannak nincs létjoga*, az itt tárgyaltatni szokott anyag egy része a chemiába, a másik a biológiába helyezendő át. Ezen szétválasztás kiindulási pontja lehet a halál és az élet, illetőleg a vegyület állandó, vagy nem állandó voltának gondolata. A szerves anyagok nagy része az étellel van szoros kapcsolatban, melylyel együtt változnak, s majdnem valamennyi egyszerűen elegy, ilyenek: a vér, a lymphá, a zsír, stb., ezek a biológiába tartoznak. Ezen anyagoknak közvetlen alkotói az étlettől független és a vegyület jellegével bíró holt anyagok, milyenek: az organikus savak, az alkohol, az albumin, a húgy sbt., helyök a chemiában van. Ambár ezeknek ismerete előkészíti a biológiát, mégsem illéti meg a velük foglalkozó tudomány-ágat a «szerves» jelző.

Mint hogy az állati szervezet a növényeredetű vegyületeket magába befogadja s őket átalakítja, nyilvánvaló, hogy a chemiának ezeket is kell tanulmánya tárgyaivá tenni. Melyik tárgy tartozik a chemiába, melyik a biológiába, ennek megítélésében irányadó lehet az, vajjon a kérdés tudományos tárgyalásánál beérhetjük-e chemiai ismeretekkel, vagy biológiát is kell-e segítségül hívni.

Végül ismételtelen hangsúlyozza C. a dualismus hasznos voltát s kifejezi azt, hogy a chemiai theoriák fejlődését hivatva van elősegíteni az által is, — s ez új szempont, — hogy módot nyújt az isomer vegyületek magyarázásához. Az isomer vegyületeknek egymástól eltérő

* Az állati meleg a respiratio által fentartott «lassú égés» eredménye, ez általános elfogadott nézet, mely arra a tényre támaszkodik, hogy az állat kevesebb tiszta oxygent lehel ki, mint mennyit belélegzett, és hogy a kilélegzett levegő valószínűleg égési termékeket, t. i. szén-savat és vizgőzt tartalmaz. Az ehhez szükséges szén és hydrogent a tápszerek szolgáltatják. Sőt az állat által végzett mechanikai munkának forrása szintén a meleg, mert közvetlen megfigyelésekből kiderült, hogy kemény munkát végző ember több szén-savat fejleszt bizonyos idő alatt, mint a henyéző hasonló körülmények között.

tulajdonságai nem onnan erednek, mintha az elemek bennök más-más arány szerint lennének jelen, hanem onnan, mert különböző alkotókból állanak; s azért két isomer anyag közvetett analysise mindegyikre nézve más eredményeket fog szolgáltatni daczára annak, hogy a vég-analysis mindegyiket ugyanazon elemeknek ugyanazon arány szerinti vegyületének tünteti fel.*

* Az isomer-vegyületeknek különféleségét a modern chemia kísérletekre támaszkodva abból magyarázza, hogy azokban az atomok különböző módon kapcsolódnak össze tömecsékké.

R. A. L.

Ráth Arnold L.

AZ ÉBREDŐ SZABADSÁG.

Az aradi vértanúk emléksobrának egyik mellékesoportja, az «Ébredő szabadság», melyet Zala készített, néhány hó óta közszemlére van felállítva a műcsarnok homlokzata előtt egy rögtönzött, ideiglenes állványon.

A szoborcsoport két alakból áll, egy nőből, mely alélt helyzetből épen ébred, a kezeit összefűzött bilincseket kettészakítja, a bilincsdarabok még szabadon lógnak szétvetett karjain: jobb keze az eltört rövid, római kardot emeli magasra. A női alak, melynek sovány arca a kiállt szenvedés nyomait juttatja eszünkbe, hittel és bizalommal tekint a fölé hajoló geniusra, mely ifju férfi alakjában most szállt alá s az alélt nő mellett féltérdre ereszkedik s őt kiterjesztett szárnyaival óvja. Az ifjú nemtó arcán az aggódó részvét s a biztos diadal önérzetének kifejezése ül. A csoport e két alakja minden mozdulatának tökéletes egybeolvadása erőteljesen magyarázza a mű alap gondolatát, egy porba sujtott eszme, a szabadság ébredését. S így válik a szoborcsoport, noha csak mellékalak, a magyar plastika legkiválóbb termékei egyikévé.

Hosszasabban is lehetett s tán kellett vala időznöm Zala szoborcsoportjának magyarázásánál. Mégis csak egyet, a nemtó karjainak mozdulatát akarom ide leírni. Annak a némes ifjú férfinak föltartott jobb kezében égő fáklya lobog, egyaránt jelezve a letiprott szabadság csillagtalan sötétségét s azt a másik gondolatot, hogy a szabadság eszméje meg nem szün világolni soha; balkarja s keze pedig, mely a nő háta mögött, ennek arcmagasságában, vízszintes irányban van kinyújtva félreérthetetlenül azt a csitító mozdulatot teszi, mely súlyos beteg jelenlétére mutat.

Ha huzamosabban nem időzöm plastikánk e nemes termékénél, mely a conventionalis eszközök mellőzésével, oly egyszerű módon magyarázza az eszmét, oka az, hogy a tanúságra kívánok áttérni,

melyet Zala szobrában szemlélek s melynek belátásom szerint, rövid idő múlva, plastikánkra hatással kell lennie, föltéve, hogy mostani stagnálásából kiemelkedni akar.

Hasonlítsa össze bárki az «Ébredő Szabadság» szoboreszóportját a fővárosunkban látható emlékszobrok pendantjaival, a Széchenyi- és Deák szobor négy-négy mellékalakjával s észreveszi, mily magasan fölötte áll Zala pendantja az Engeléinek és Huszáréinek. A Széchenyi-szobor ellen mindig azt a kifogást emelték, hogy mellékalakjai torzítják el s ebben van némi igaz. Egytől-egyig symbolikus alakok s nem is akarnak mások lenni. Mintázójuk esze megmaradt annál a gondolatnál, hogy neki egy Neptunt, egy Vulkánt kell kiábrázolni s nem is törekedett másra. S mikor így, a kétezer évvel korábban megfogalmazott alvilági alakokkal készen volt, oda ültette őket az ifju Magyarország apostolának lábai alá, s rájuk bizta, hogy férjenek meg együtt. A ki e szobrot látja, meg nem mondja, hogy mi köze lehet Széchenyinek ez infernalis alakokhoz; a szemlélő illúzióját, gondolatainak egy egészséges, a plastika által mindig követelt irányban *rajzását* e mellékalakok nemhogy elősegítenék, még inkább megakasztják. A mellékalakok egy-egy emlékszoborban, kivált ha az, mint itt is, a közelmúlt korszak személyiségének függeléke gyanánt lépnek föl, mindig azzal a hivatással bírnak, hogy azt az eszmét magyarázzák, a miért a szobor főalakja élt. E főalak kénytelen az érzben állandósított személy karakteristikus vonásait megőrizni; s mentül tartalmasabb, gazdagabb volt életpályája, annál kevésbé tudja magában mindezt kifejezni, a miért szobrot emeltek neki. A mellékalakok teljesítik e magyarázatot, melyeknek tehát a mai kor eszmekörében, a mai kor nyelvén kellene magyarázni, mit tett például egy Széchenyi, mit egy Deák. S ime mindkét monumentális szobrunk mellékalakjai, vagy szintén karakterképek, tudniillik az unott symbolisálás által kétségbejöttön elesévelt antik karakter-alakok, vagy pedig, mint Deákénál oly gyöngye próbálgatások, melyeknek alig van mondanivalójok.

A Széchenyi-szobor mellékalakjairól szólván, megemlékezem röviden a Deák-szoboréiról. Elöl áll a Justitia, egy conventionalis figura a kétezer éves görög világból. A szobor háta mögött álló «Hazaszere-tet» a cinquecentróra emlékeztető valamelyik oltári olajfestményből van kivágva s harmatag idomai szintén zokon látszanak venni, hogy ki vannak téve a tél zord viszontagságainak s a nyár forró hevének. A szobrászat és festészet közti határvonalak mosódtak el a mintázónál

akkor, mikor ez alakot ide állította. Az bizonyos, hogy ha ez alaknak van valami jelentősége, az nem lehet más, mint a mit neki a cinquecento hősei adtak: ez anyai szeretet. Ez a madonna-alak a felmagasztosult anyai szeretet oly tipikus megvalósításával soha semmi viszonyok közt nem jelenti a hazaszeretetet, mint a mintázó ráfogta. Nem is tudja soha mire vélni a szemlélő közönség, mit keres Deák emlékéen ez a madonna alak. A gyermek kezébe adott: három hegyes és négy pólyás czimer épen nem segíti rá, hogy arra gondoljon, mire a mintázó erőltetni látszik. S aztán mily balfogás egy parányi játékszerrel, a gyermek kezébe adott czimerrel akarni megmagyarázni, mire való is hát az egész mellékalak? Tehetetlenségéről erős bizonyítványt nem nyújthatott a szobrász, mint ezzel a fogással.

A Deák-szobor hátralevő két mellékalakja, a «Kiegyezés» s az «Allambölcseesség» vagy «Népnevelés» mint különbözőn hívni szokták, közelebb állanak a modern felfogáshoz az előbbieknél s több is bennök az élet. Az előbbiben egy közepen ülő agg férfi alak egymásfelé helyezett, a megáldás gestusát mutató mozdulattal fedi a mellette két oldalt álló s egymásnak kezet nyújtó ifjunak szövetségét. Az egyik ifju nyilván Magyarországot, másik Ausztriát képviselné, ezt tanúsítja a mögöttük elhelyezett magyar és osztrák czimer. A két ifju alak kéznyújtásában nem látszik meg a félrehúzás, a két államfélkorábbi kölcsönös elégedetlenségének kifejezése. A mintázó úgy fogta föl a dolgot, hogy a köztük létrejött kiegyezéssel új korszak, mindkettőnek megújulása kezdődik. És ez a felfogása, a művészet szempontjából, kétségkívül helyes. Kár, hogy meg nem maradt mindig művészi ihleténél. A cimerek nélkül is tudtuk volna miről van szó, vagyis épen a cimerek alkalmazása nélkül lett volna háborítatlan műelvezetünk, nevezetesen nem lettünk volna a kiegyezés eszméjén kívül kényszerítve még arra is, hogy a történetek durvaságát el ne felejtsük. Így, a mint a két kibékült, testvériesen szövetkező ifju alak előttünk áll, a történeti reminiscenciák erős realismusával az jut eszünkben, hogy Deák rövid perspektívát csinálhatott alkotásának. Erre pedig egy szoborműben semmi szükség nem vala. Rendkívül modoros, hogy úgy szóljak, erőltetett, azután a kiegyezést megáldó agg férfi kéztartása s egész alakja. Ki ez az alak? Ha mint magyarálták: az idő, a szobrász egyszerűbb gestussal több hatást ért volna el.

Legsikerültebbnek látom a Deák-szobor mellékalakjai közt a Coburg-palotára néző «Allambölcseesség»-csoportot. A csoport három

alakját, a középben ülő mellvértes nőt, kinek arányai a Rubens-féle erőteljes képalakokat juttatják eszünkbe — általában a mintázó a festészet behatása alatt látszott állani mellékalakjai készítésénél — s a két fiut, kik közül az egyik, a baloldalt álló, egy nyitott könyvbe jegyez, mire a nő tiltó mozdulattal emeli kezét, a másik gyermek pedig a földről fölemelkedve versengve figyelmeztetni látszik társát, hogy csak irjon tovább, e három alak csoportját úgy fogtam fel, mint a mértéket tartó állambölcseiséget, Deák feladatainak egyik legjobb magyarázóját. Ez eszme érdekéből nem is sejtem, hogyan bocsáthatták forgalomba a mellékalak felől, hogy a «Népnevelést» magyarázná. A csoport e révén ismét veszítené idealismusát s ama kézzel-lábbal magyarázó realismus szintája alá süllyedne, melyet a «Kiegészés» csoportjában látunk. De hogy a találgatás egyáltalán létrejött, az bizonyítja, hogy a művész nem érte el azt a biztos czélt, a mire törekedett, hogy eszme s anyag egymásba olvadva tisztán magyarázza a művész mondanivalóját, mint ezt oly szerencsésen megvalósítva látjuk az Ébredő szabadságban.

A többi emlékszerű szobrunknak a fővárosban, mint tudjuk, nincs mellékalakja. Az Eötvös, Petőfi szobrok, a József nádor szobra egyszerűen karakter-szobrok, melyek pusztán a főalakokkal magyarázzák a szobrász gondolatát. Hogy kik voltak a főalakok, s mi hatást gyakoroltak a nemzeti életre, annak az elmondása várt a szobrászra. Kénytelen volt tehát a jól ismert, történetünk újabb s legújabb korszakához tartozó nagy személyeiket lehetőleg természet után másolni; az idealizálásra, a plasztika ez elengedhetetlen föltételére csak addig engedhetvén tért magának, a mig az élő személyek realismusát ki nem vetkőztette. E két ellentmondó kiváncsi teszi nehezzé az egykoru nagy személyek ércben, közemlékművekben megörökítését. A művész, meg a szakértők okvetlen eszmemagyarázást követelnek a legmodernebb szoborban is; a közönség nagy része pedig onnan mérlegeli a szobor becsét, ráismer-e az érzalakban arra az emberre, a ki nemrég közte élt és sorsára befolyt. E kettős következménynek tagadhatatlanul megvannak érintkező pontjai, s az a szobormű lesz a legszerencsésebb, mely a semleges határpontra állva a realismus komor következményét bele tudja olvasztani az eszme búvkörébe.

Nem a természet, annak égi mása
Lesz, a mitől függ, a költő varázsa,

irta Arany.

Ugyanez áll a szobrászokról is, azokról tudniillik, a kik történeti adatokat örökítenek meg mintázó vesszejük alatt.

Ez «égi más» kimintázása azonban nehéz földadat. Még ha van is hozzá méltó, hivatott művész, gyakran kénytelen engedni ihletése a kortársak követelőzéseinek. E modern alakok szobrászati előállításánál ugyanis nem egyszer pör támad a fölött, ki értette meg legjobban őket, a művész-e vagy pedig bírálói? Ez utóbbiak, talán épen a megörökíteni kívánt történeti alak egykori barátai, személyes ismerősei, nem ritkán azt vélik, hogy egy Arany, egy Deák megszokott állása, mozdulatai a legjellemzőbbek a szobor Arany és a szobor Deák megvalósítására. Előállnak tehát annyian, a hányan vannak, újabb meg újabb követelésekkel; mindegyiknek van egy-egy emléke, hogyan revelálta magát nekik hősük s aprólékos emlékeikhez, mint közvetlen tapasztalataikhoz melegen ragaszkodnak. Így esik meg, hogy a karakteristikus vonások alkalmazása kerül felül s ha a követelőzés határozottabb alakot ölt, pártok képződnek ki köztük, s vita tárgyává teszik: Ülő vagy álló alak megfelelőbb-e hősük számára? Ugy tudom, hogy plastikánk történetében ez volt az egyetlen kérdés, mely a nagy közönség közé is kihatva, annak elmélete iránt némi érdeklődést támasztott. Ily kérdés döntő fontosságúnak elismerése pedig egyszerűen kiforgatja a plastikát lényegéből, minthogy az rá nézve mindig mellékes marad; üljön vagy álljon a szobor, attól függ, hogy a megvalósítandó alakban kifejezést nyerő eszme, az alak történelmi jelentőségének magyarázata, melyiket követeli. Ha pedig, mint nálunk a Deák-szobornál történt, az Arany-szobor előkészítő munkálataiban hasonlókép utánzásra talált, előbb megszabják azt: ülő legyen-e a szobor vagy pedig álló, akkor a mellékes körülménytől teszszük függővé a fő dolgot, körülbelől úgy járunk el, mint az a szabó, a ki a következő farsangra előre megszabja a ruhamintákat s a divat pedig utána tódul, akár illik a minta a viselni kívánó testére, akár nem. Ez az önkényes eljárás a szoborművek előállításánál annyival rosszabb, mert a szobor nem egy farsangra készül, s könnyen megeshetik, hogy egy más divat kerekedvén felül, a közönség megveti.

Ha aztán a másdrangu tényezők befolyása alatt az elhibázott szobrok egész sorozata készül, még az a baj is előáll, a mire e folyóirat hasábjain legnagyobb súlyt kívánok fektetni, hogy-e szobrok a helyett hogy emelnék a közönség szépérzékét s így támogatnák s terjesztenék erkölcsi világát, azt eszközlik, hogy bennök a közönség

egy-egy, a maga képe és hasonlatosságára formált «semmitmondó», vagy «szinészies», vagy «kényelemkereső», vagy «kípellengérezett» figurát lát s így szeme előtt a jelen a jövővel összefoly; a mije van, s a mijének lenni kellene, megkülönböztetni nem tudja; s rá sem gondol, hogy a halhatatlanságra vezető úton le kell vetkőzni egyénisége mellékes járulékait.

Zala Ébredő Szabadságát ezért üdvözljük melegen, hogy talán rásegít bennünket arra, hogy szakítsunk közsobraink előállítási módjaival; nevezetesen engedjünk több szabadságot a művésznek ihlete megvalósítására.

De még jobban elősegítené ez üdvös fordulatot, ha egyidőre abba hagynók a karakter-szobrok felállítását köztéreinken s oly közsobrok felállítására fordítanók figyelmünket, melyek közösmét képviselnek. Ilyen az aradi Vértanúk szobra s még inkább ilyen az a Szabadság-szobor, melyet ezredéves évfordulónk alkalmára tervezgetünk. Mikor ez az eszme felmerült, hogy az ezredéves ünnepre egy eszmének, a Szabadságnak emeljünk szobrot, jól emlékezem, mint egy üde áramlat futotta be annak a híre az országnak a plastika iránt érdeklődő köreit. Talán itt az ideje, hogy e szobor előkészítő munkálataihoz hozzáfogjunk. Kivánatos azonban, hogy eddigi eljárásunk bilincseit tépje szét az új Szabadság-szobor; úgy megérjük plastikánk ébredését.

Bokor József.

AZ IDŐ ESZMÉJÉNEK KIFEJTLÓDÉSE AZ ÖNTUDATBAN.

A mai lélektan legszilárdabban megállapított tételeinek egyike, hogy bennünk minden, még a mult is jelenbe esik. Emlékezzem vissza gyermekkori lapdajátékomra, a felidézett kép jelen van, ép úgy, mint e fehér papiros, melyre elvont gondolataimat írom. A labda-játékra gondolás benső előkészítése annak a cselekvénynek, mely e játékkal jár. Hasonlókép egy távol levő egyénre gondolva, akár csak szóba állnánk vele, mint jelenlevővel. Valóban multttá csak az a dolog lett, a mi kiesett öntudatunkból; ha visszatér, jelenné kell válnia. Ha hát egyáltalán minden jelen van az öntudatban, ha a mult képe csalóka, a jövő pedig mostani munkásságunk további tervrajza, hogy jutunk az idő eszméje érzései különbségének megalkotásához és szervezéséhez, hogy fejlődik ki ez eszme az öntudatban? Az idő eszméje, szerintünk, egészében távlati tényre vezethető vissza; kimutatjuk első sorban azt, hogy e távlat nem volt meg mindig s előzetesen nem is szükséges a gondolkodás munkájához, ennek eredeti zavaros korszakában. Aztán annak magyarázatát kísértjük meg, hogyan alakult meg e távlat, nyomon követvén a természet munkáját különböző fokozatain, ahogy nyomon kísértjük egy festmény készülését. Könnyű észrevenni, hogy egy sík vásznon hogyan válik érzékelhetővé a festő kezei alatt az erdő mély homálya, hogyan emelkedik ki egy-egy derült verőfényes részlet. A festészet távlata műeljárás alkalmazásától függ. Az emlékezet is egy ilyen műeljárás. Beakarjuk mutatni az idő eszméje megfogalmazásában azon természetes utat, melyet a műeljárás állandóan követ. E célból tárgyalás alá vesszük az idő *formáját*, mintegy változatlan keretét szolgáltató szenvedő s merőben reprodukcióra való képzeletet, aztán, másodsor akaratumk indító munkáját, amely nézetünk szerint, képezi az idő eszméjének élő és mozgó *alappját*. E két elem egyesítéséből áll elő az idő *tapasztalása*.

I.

Az őseredeti zavar korszaka.

Bajos lenne tagadni, hogy az idő eszméje, mint az ma egy felnőtt ember agyában él, hosszas fejlődésnek eredménye. A *mult* pontos érzete eredetileg nincs meg akként sem az állatnál, sem a gyermeknél, mint megvan az embernél. Képződési korszakra van szükség. Az indo-európai nyelvek tisztán megkülönböztetik az igehasználatban a *multat*, jelent s a *jövőt*; maguk e nyelvek szabják ki ma, s vésik belé az idő eszméjét, beszélni sem tudunk a nélkül, hogy benyomásainkat és képeinket az idő osztályaiba ne rendezzük. E tekintetben meglehetősen finom megkülönböztetések hatolnak be már a gyermek szellemi erejébe, mikor a *jövő* és *jövő mult*, a *mult* és *félmult* és *régmult* czimén a tartósság más és más árnyalatait fejezi ki, nyilván bajjal is jár megértetésök a gyermek előtt. Vannak hozzá segédeszközaink: a napjárása, az óraütés, a perczek, másodperczek, órák, napok számlálása. Ez érzékelhető képek lassankint behatnak a gyermeki agyba, s rendezni segítik emlékei zavaros tömegét. Valamennyi nyelv ige által fejezi ugyan ki a *cselekvést*, de nem mindegyik különbözteti meg igéivel a különböző időket. Vannak nyelvek, melyek igéi eredeti formájukban egyaránt használhatnak a *mult*, a *jelen*, a *jövő* jelzésére. A philologia egyik tanuja az idő eszméje fejlődésének.

Egy másik tanuja az összehasonlító lélektan. Van-e igazán az állatnak, sőt van-e a gyermeknek *multja*, tudniillik emlékeivel rendezett összege, rendezve akként, hogy az eltölt napok távlatát föltűntethetné? Alig. Mondják ugyan a gyermekről is, mint az emberről, hogy emlékezik, ha egy csomó kép élénken él nála. E tekintetben az állatnak is lehet ép oly jó, ha nem jobb emlékezése, mint az embernek. Ez azonban nem egyéb pusztá mekhanizmusnál; minden a vett benyomás erejétől s az azt követő egyéb benyomások közti összefüggéstől függ. Lélektani szempontból véve azonban az emberi emlékezet megkülönböztető jellege a *tartósság* pontos érzetében, az emlékek *rendjében*, az ezek által előidézett *biztonságban* áll, melyeknek nagy részét a napnak, a csillagoknak, az óramutatónak s a szervezetünkben hasonlóképp visszavisszatérő physiologiai functiók rythmusának köszönhetjük. Az állat

meg a gyermek e mérték híján 1. apról-napra él. Az elefánt rátámad arra az emberre, ki több év előtt megütötte; következik-e ebből, hogy az elefántnak tiszta ideája van a tartósságról s van a mienkhez hasonló szervezett emlékezete? Nem; a tényleges képek gépies társítása magyarázza ki az egészet. Ez ember képéhez csatlakozik nála a kapott ütlegek élő s mindig jelenlevő képe, s a két kép együvé vág, mint bármely gép két kereke; mondhatni, hogy az elefánt úgy képzei a dolgot, mintha most ütné az az ember: haragja hát annál nagyobb. Az állatra nézve nincs elévülés, mert nincs tiszta érzete a tartósságról.

Ép így a gyermek, kiben a mult érzelmek folytonosan visszahangzanak, együtt élnek a jelen érzelmeivel, egymással csatát folytatnak valami kifejezhetetlen zavarban melyben az idő rendező keze még nem működik. Az időt csak akkor nyeri meg, ha benyomásai egy vonalba sorakoznak, az egyméretű hosszúságába. Eredetileg híján van ennek; nála ama hosszú vonal, mely a multból eredve a jövő távolában vesz el, még nincs megvonva. A gyermek előtt egy megkülönböztetetlen csoport és osztály nélküli tömeg lebeg, hasonlóan a szürkület, vagy korai pítymallat első látományához, melyre a nap sugarai még nem vetettek világot, hogy kitüntessék rendjüket, bemutassák terveiket.

II.

Az idő szenvedő formája, eredete. A különbség, hasonlat, többség, fok és rend ismérveinek alkotórészei.

Az értelmi fejlődés első mozzanata, melyet egyébként a reflexio segítségével maig föllelhetünk magunkban, a benyomások és érzelmek zavaros sokszerűségében áll. Nincs is teljesen egyszerű s biztosan körülírt állapota az öntudatnak; a sokszerűség képezi az öntudat alapját. A legegyszerűbb érzetnek ezernyi eleme van; ha fázom, ez egy szóban a benyomások egy egész csoportját fejezem ki, melyek egyenként a test felületéről származnak. Ahogy minden érzet kü ön több elemből fakad, épen úgy öntudatunk általános állapota, azon pillanatban, az érzetek nagy számából áll. Most fogfájást, éhséget, fázást, e fájdalmas benyomásokat érzem; viszont ugyanazon időben rám mosolyoghat a kelő nap, szüresölöm a reggel üde levegőjét, megütheti orromat a reggeli illata, a kellemes érzetek vagy képek e

sorozata. Közibök vegyülhet még a philosophiai eszméken töprengés, a gondolatok terjengésének bizonytalan érzelve stb. Mentül tovább gondolunk rá, annál ijesztőbb alakban tűnik fel az a szövevény, melyet az öntudat állapotának hívunk, telve az együttes érzetek meghatározhatatlan számával. Az már a munka, bejuttatni e halmazba az idő rendjét, a mesebeli Psyché módjára, kinek parányi elemek rendezése jutott feladatul.

Ez elemző munka első mozzanata az lesz, amit az angolok discrimination-nak hívnak, vagyis a *különbségek* észrevétele. Ennek elhanyagolása veszélyezteti az idő kiképződését. Az álom ismertető jellege, képeinek szakadatlan átalakulása, melynek ellentét nélküli szakadatlan folyamata nem engedi kiképződni a tartósság érzetét. A minap álmomban egy kutyát simogattam; az állat észrevétlenül medvévé változott lett, az átváltozás árnyyszerűen meglepetésem nélkül történt; és így változik át álmunkban a hely, nem mint a szinpadon, hanem észrevétlen árnyalatokban, mintha változás sem történnék; alig voltam egy szalmás viskóban, már egy olasz palazzóban Correggio képeit szemlélem; előbb még én valék, most magam is mássá lettem. Minden úgy történt, mint a szinpadon, hol a szobát, a házat, a fákat más díszítmények váltják fel, azzal a nyílt különbséggel, hogy az álomban elszenderült a figyelem, az eltűnt képek végleg és teljesen eltűntek, a *mult* és a *jelen* közti összevetés lehetetlenné vált, az újabban érkezők foglalják el a szintért, elfeledtetve velünk az előbbi szereplőket s díszítményeket. Az ellentétek és különbségek hiányának okán a legnevezetesebb változások mehetnek végbe a nélkül, hogy öntudatunk tudomást vehetne róluk s időbe rendezhetné őket. Annak a bizonyítéka ez, hogy nincs előzetes keretünk a tárgyak elhelyezésére; sőt, hogy észrevételünk adja a keretet, ha tudniillik szabályosan működik. Egy teljesen azonos tömeg soha sem költi fel az idő eszméjét, a *tartósság* csak a tények bizonyos különféleségéből születik.

Másrészt azonban a tárgyak teljes különbözősége, ha ugyan gondolható volna ilyen, megint kizárná az idő eszméjét, melynek egyik jellemvonása a folytonosság, vagyis az egység a különféleségben. Hassanak ránk nagyon különböző benyomások, merőben ellentétes képek sorozata vegye igénybe látó szervünket, megzavarodik emlékezetünk is, sorrendje felfordul, előbbre teszi az utóbbit, minden zavarba jut. Gyors utazásban történik velünk könnyen valami ilyes, mikor viszonytalan érzetek özöne váltja fel hirtelen egymást. Pascal jegyezte

meg az utazásnak az álomhoz hasonlóságát: ha megállapodás nélkül folyton utazunk, kivált ha nem magunk csináltuk meg uttervünket, alig fogjuk megkülönböztetni az álomtól nyert gyors benyomásainkat. Bizonyos folytonosságra, természetes logikara van szükség érzéseinkben, egyiknek a másikból kell folynia, hogy közöttük láncolat állhasson elő. Memoria non facit saltus. A változás megérzéséhez nyugvó pontra van szükség; a vízesepp nem érzi folyását, néha váltakozva a part minden tárgya visszatükrözik rajta, mert nem őrzi meg egyiknek sem képét. Mi megőrizzük még e part, e változhatatlan meder képét is, melyen áthaladunk: a *térét*.

A különbség és hasonlóság észrevétele, az idő eszméjének e két első föltétele: eredményezi a kettősség ismervét, a kettősség útján pedig előáll a szám. A szám eszméje eredetileg nem más, mint a különbség észrevétele a hasonlóság mögött; a különböző érzetek, kivált az ellentétesek, mint az élv és fájdalomé, aztán a különböző érzékeké, mint a tapintás és látásé különülnek el egymástól.

E szerint a *discrimination*-ra, az értelem ez első elemének gyakorlására nem szükséges az idő; megfordítva az idő tőle függ; maga a *következés*, melyből Spencer az időt származtatja, belőle ered. Eredileg minden együtt van, s tapintó s látó érzékeink önkéntelenül a tér bizonytalan formájára irányulnak, az alaprajz megkülönböztetése, biztos méretek vevése nélkül. E kifejezésben: minden együtt van, az idő nyelvétől kölcsönzött tulvilágos kitételt használtunk, mely tudatos viszonyt, az együtteség átgondolását jelenti, holott eredetileg sem az együttlét, sem az egymásra következés ismervével nem birunk, csupán a körülöttünk felhalmozódott sokszerű dolgok határozatlan, zavaros képével, annyira, hogy maga a kiterjedtség szava is tul szabatos e chaos kifejezésére. Csupán a mozgás, a benne rejlő törekvés erejével visz be abba osztást, megkülönböztetést; az önkéntes mozgás teremt meg nekünk a tér harmadik méretét, mely nélkül előttünk minden egy sikban maradna. Sőt a sik és felület ismérve is csak ama mozgásból áll elő, melylyel a tárgyakat szemünkkel vagy kezünkkel átfutjuk. Meglátjuk azonnal, hogy hasonló eset van az idővel is.

Az idő eszméjének három elemén, a különbség, hasonlóság és számon kívül egy negyediket ad tudomásunkra öntudatunk, a kiváló fontosságú *intensitást*, a *fokot*. Szerintünk benső az összefüggés a fok és a mozzanat között.

Ugyanazon faj különböző indító okai s különböző érzetei közt

általában fokozat, a lépcsőzet bizonyos neme van meg, mely az egyikről a másikra jutást megengedi. Étvágyunkat éhség, ezt a gyomor éles fájdalma váltja fel kapcsolatban az elgyengülés érzetével; imé az érzetek fokozatának egy példája. Sok más érzetünk és érzelmünkkel vagyunk így a mindennapi életben, melyek számban kevésre vezethetők ugyan vissza, azonban szüntelen változnak, fogynak vagy nőnek végtelenül. Az élet lassu fejlődés; az idő minden pillanata az érzékenység s a cselekvőség egy fokát tételezi föl, valamely változást, másszóval egy minőségből és mennyiségből álló viszonyt. Ne volna csak érzékenységünk és cselekvésinkben osztály, változás és fokozat, az idő sem lenne. Az ős mérleg, mely az időt kimérte, sőt számunkra megteremtette, nem más, mint szívünknek dobogása.

Az előadott elemekben foglaltatik az időnek *medre*, megkülönböztetésül *folyásától*, vagy ha jobban tetszik, ama *keret*, melyben az idő mozogni látszik, egyszóval az idő formája. *Képeink rendje az idő, különbözőség és hasonlóságból s a fokozatok sokaságából álló*. Emlékeink ép ily fokozat alá esnek, a távolság mértéke szerint; minde változás, melyről öntudatunk tudomást vesz, ebben mintegy üledéket hagy hátra, a képeknek egy vonalban elhelyezett sorozatát, melyből a régi képek kikopnak, hogy mindig frissebbeknek adjanak helyet. Ehhez képest minden változás egy-egy fénysugárt hagy maga után szellemünkben, hasonlót a hulló csillagokéhoz az égben. Viszont a maradandó állapot mindig ugyanazon tisztasággal, ugyanazon környezetben tűnik élénk, miként az álló csillagok. Adjuk immár hozzá az előbbi elemekhez a változás által emlékezetünkben hagyott különböző tisztaságu *üledéket*, s birni fogjuk az időből mindazt, mi nem maga a változás ténye, vagyis az idő folyamát.

Hátra van még ez időnek mozgásba hozása öntudatunkban s erre, a képzeletünk által ekként szolgáltatott mederben, valami indító és mozgó szolgál. Eddig ugyanis csupán szenvedő oldaláról vizsgáltuk gondolkodásunkat, melyben különböző fokban tükröződik a tárgyak sokasága, hagyva maga után üledékeket, beosztva a fogyás és szaporodás rendjébe, s valamennyi bizonyos tekintetben megrögzítve; most cselekvő oldaláról vizsgáljuk meg, vagyis az értelmi és agyidegi visszahatást.

III.

Az idő ismérvének működő alapja, származása. Az akarat, a szándék, az indító ok szerepe. Jelen, jövő és a mult. A tér, mint az időképzésnek eszköze.

Három mozzanatra vezethető vissza az idő folyása a felnőtt ember szellemében, a jelenre, a jövőre és a multra. Ami az elsőt, tudniillik a jelent illeti, mely a *ténylegességgel* és *cselekvőséggel* függ össze, eszméjét nem az időből veszi, sőt azt megelőzi. Jó, mondjuk, hogy a cselekvőség időben megy véghez, s engedjük meg, hogy a ténylegesség időben van; azonban a ténylegesség és cselekvőség mégsem az időből származik. Többet mondunk, a jelen még nem is idő, a *tartósság*; mert a tartósság, az időnek folyása, jelen és multra osztható föl, s így a jelen tiszta és változhatlan eszméje mellett még valami más is van benne. A jelen eszméje egészen elvont fogalom, melynek forrása cselekvőségben, a tényleges növekvésben van. Az igazi jelen valóban megoszthatatlan pillanat, az átmenet mozzanata a mult és jövő között, egy végtelen parányi mozzanat, elhaló születésében. Ez észbeli jelen metaphysikai és matematikai elemzés eredménye; gyökerestől különböző az állat, a gyermek, sőt még a felnőtt tudatlan ember tapasztalati jelenétől is. A tartósság egy darabja ez, melyben a mult, jelen és jövő helyet foglalt, végtelen számu matematikai jelenre osztható, melyről állatnak, gyermeknek, tudatlan embernek sejtelve sincsen. Képződésének kiinduló pontja ép oly kevéssé a jelen eszméje, mint a multté, vagy akár a jövőé. A kiinduló pont mindig a *cselekvés* és a *szenvedés*, az *érzést felváltó mozgás*.

Az idő hármasság részlete nem más, mint az öntudat megosztlása; bizonyos állatok sejtjei ha elérik kifejlődésük kellő fokát, a sejtnek elválnak. Ehhez hasonló valami megy végbe az idő képződésében.

Hogy megy végbe az idő mozzanatainak megosztlása az őseredeti öntudatban? Felfogásunk szerint a szenvedés és cselekvés hatása alatt. Midőn fájdalmat érzünk s azt elhárítani törekszünk, az időt vágjuk ketté multra és jövőre. Az élvek és fájdalmakra történő visszahatás, ha öntudatunkban megy végbe, szándék alakot ölt, s szerintünk ez önkéntelen vagy átgondolt szándék szüli az idő és a tér ismérveit.

A mi a tért illeti, az angolok sok szemrehányást kaptak, hogy kimagyarázásában *petitio principii*-vel jártak el, tudniillik hogy eszméjét az izomérzés és izomtörekvések egyszerű sorozatából keletkeztették, melyeknek belterjét, gyorsaságát és *irányát* megállapíthatni. Annyi igaz van e szemrehányásban, hogy a ki irányról szól, már föltételezi a tért, melynek keletkezését akarta pedig magyarázni. Mi gátol azonban, hogy az irány szavát a szándékkal váltsák fel? A szándék nem utal egy előzetes térre; legfőlebb kellemes vagy kellemetlen érzéseket tesz föl s törekvéseket az előbbieik megvalósítására, s az utóbbiak elhárítására. Az állatnak, mely meglátta vagy megsejtette zsákmányát, nincs szüksége sem térre, sem irányra, hogy elnyelje prédáját, vagy megkezdje az ahhoz szükséges törekvéseket. Az irány eredetileg nem egyéb szándéknál. E szándékból származik aztán az *irány*, s vele a *terjedtség*.

Ez az idő esete. A jövő eredetileg a *lenni kellő*, a mi nincs, de a mit kívánok, a minek birására dolgozom; miként a jelen az önmagát élvező öntudat cselekvékenysége, a jövő pedig egy hiány betöltésére irányzott cselekvékenység. Az éhes gyermek sír s karjait terjengeti dajkája felé; ime ez a jövő eszméjének csirája. Minden szükség magában rejti kielégíthetőségét; e lehetőségek összegét nevezzük a jövő névvel. Kinek nincs kívánni, remélni valója, az előtt bezárul az idő. Karjaink kinyújtására nyílik föl előttünk a tér. Ép így vagyunk az idővel; kívánni, akarni, kezünket kinyújtani s előre kell menni, hogy jövőt teremtsünk. Nem a jövő jön mi hozzánk, de mi megyünk a jövő felé.

Az idő folyamata eredetileg nem egyéb tehát, mint a birtnak és a vágyottnak megkülönböztetése, ami viszont a kielégítéstől kísért szándéokra vezethető vissza. A törekvéstől kísért szándék az első csirája a szülő és végok-féle köznapi eszméknek. Tudományos abstractiok eredményének tekinthető, hogy beléjük fektettetik az állandó egymásra következő, az előzményt fölvaltó következmény eszméje szabályos determinismus és mecanismussal. Az ok és a cél eszméje eredetileg antropomorphicus, vagy még inkább fetis jellegű; az izom erő (eszközök) s a szándék (szülő ok) külső, tőlünk független megvalósítása szemlélhető bennök. E metaphysikus fogalmaknak eredetleg tisztán emberi, sőt állati jelentősége volt, mert a kielégítésre váró szükség s az ezt váltó megmozdulás képezik minden állati élet kifejezését. E két terminus szülte nézetünk szerint elsőben az idő tudatát, úgy hogy

az idő eredetileg nem volt más mint a szükség és kielégítése, a távol-ság «a szomjas ajk és a pohár» közt.

A mai psychologusok megfordítják az idő keletkezésének sorrendjét. El vannak telve a causalitás tudományos, egészen modern eszméjétől, azt vélik, hogy az eszközlő ok az értelem előtt nem egyéb, mint az előzmények és következmények egyszerű sorozata valamely változhatatlan, sőt szükségképeni rend szerint; hasonlókép a végök nem egyéb, mint a keresett előzmények és következmények viszonya. S aztán, hogy az idő eszméjéhez érnek magyarázataik közben, e viszonyt és sorozatot, illetve eszméjét az öntudat gyökerében lelik meg, az öntudatot tetten kapott előzmények és következmények rythmusának állítják, mikor a *prius* és *posterius* s a *non simul* a képalkotás alapjával a priori formává válik. Ez elméletek a késő származású tudományos eszméket az öntudat eredeti fetiseinek helyére rakják. Pedig az állat Maine de Biran philosophiáját gyakorolja, érez és törekszik, még nem elég matematikus arra, hogy a következésekre gondolna, még kevésbé az állandó következésekre, legkevésbé a szükségképeni következésekre. Az előzmény és következmény, a *prius* és *posterius* viszonya e szerint csak átgondolt elemzésnek lehet eredménye.

Nincs okunk tagadni, hogy az idő csirája megvan az őseredeti öntudatban. Meg, az erő, a törekvés, s az akaratát észrehevő öntudatban: a szándék képében; akkor azonban még annyira az érzékiség s a mozdulatok színe alatt, hogy egyre megy a térrel. Az állat *jövője*, a mi előtte áll, a mit el akar érni, viszont az a *multja*, a mi mögötte van, a mit többé nem lát; nem úgy csinálja a tért az idővel, mint Kant és Spencer, tudományosan, hanem durva módon, s nem is ismer mást, mint a kiterjedés *prius* és *posterius*át. Kutyámnak enni viszek ösmert tálkájában, kijő vaczkából, megközelíti az ételt, ez rá nézve a jövő; az elhagyott vaczok, melynek védelmét, melegét többé nem érzi, mi mögötte maradt, az a mult.

Egyszóval a *következés* a térben gyakorolt *mozgó törekvés* abstractuma; a tudomásul vett törekvés pedig a *szándék*.

A felnőtt egyén öntudatában a szándék, a vég, a cél az emlékezet rendezői. Ha az adatokról külön-külön venne tudomást öntudatunk s nem fűzhetné ez adatokat határozott célokhoz, mily bajos volna az emlékezet. Viszont a cél tudatában minden tett az eszközök sorozatába rendezkedik. Amerikába akarok menni, át kell mennem a tengeren, s e végből egyik vagy másik kikötőben hajóra szállanom.

E különböző akaratok akkép fűződnek az egy cél lánczába, s a vele járó emlékek hasonlóképp felöltik a logikus összefüggés formáját. Van az életnek bizonyos logikája, s e logikán nyugszik az emlékezet. A logikátlanságban, a véletlenben elvesz az emlékezet támpontja. A teljesen logikátlan élet ahhoz a rossz drámához hasonlítana, melyben az események összefüggés nélkül követik egymást, melynek zavart képei egymásban oldódnak föl.

A kitűzött cél, e szándék mindig téri irányban végződik, következőképp mozgásban, úgy hogy mondható, hogy az idő a mozgás, a *κίνησις* abstractiója, egy formula, mely alá egy csomó érzést vagy egymástól különböző törekvést foglalunk. Ily kifejezésben: «e falu két órajárásnyira van», az idő, a kérdésben levő falu elérésére szükséges *törekvés mennyiségnek* egyszerű mértéke. E formulában csak annyi foglaltatik, mint e másikban: a falu ennyi ezer lépésre van, vagy e másikban: ennyi kilométernyire, vagy e még psychologusabban: ennyi izom megfeszítésnyire. Maga az idő eszméje az öntudatra nézve az izom törekvés érzéseinek bizonyos számára vezethető vissza, kapcsolatban ama különbséggel, mely a tér azon pontja közt van, melyen állunk s a közt a hova törekszünk. Ez eszmének miért lenne eredetileg szüksége az idő eszméjére? Adott irányban több lépést teszek: e célra a rokon-izomtörekvésekre van szükség, melyeket különböző érzések kísérhetnek az egész út hosszában. Ez a mozgás első ismerve. Tegyük hozzá, hogy a határozott szándékkal tett lépések, például egy fa gyümölese felé, egy csomó érzés által végezzék, a melyek képzeletben egy vonalban helyezkedtek el, a szerint, a mint a fához távolabb vagy közelebb vagyok. Ime az idő és a mozgás eszméje egy csirában, egyuttal a térben.

Ha *A* pontról *B* pontra megyek s e *B* pontról *A*-ba visszatérek, az érzések két sorát nyerem, melyekben a terminusok egymásnak pontról-pontra megfelelnek. E terminusok az én értelmemben fekszenek a célul tűzött *A*. vagy *B*. ponttal viszonyban. E sorozatokat módomban van pontról-pontra egymással megegyeztetni, s a két csoport-ézés teljes egymásba vágása különbözteti meg legjobban, mint tudjuk, a tért az időtől. Ha pedig nem veszem figyelembe a valódi vagy lehető egymásbavágást, úgy emlékezetemben csupán egy sorozata alakul az érzéseknek, egy rend és tisztaságba osztva. Az idő eszméje hát az érzékek, izomtörekvések s e szerint rendezett vágyak halmozásából ered. Ugyanazon érzések ismétléséből, ugyanazon szándék és értelem-

mel ismételt törekvésekből egy sorozat fakad, melynek elsőbb pontjai kevésbé megkülönböztethetők, a továbbiak inkább. Ekként egy belső perspektíva jó létre, mely előre, a jövőre irányul.

A mult nem egyéb, mint e perspektíva megfordítása, a szenvedővé vált cselekvés, ama végmaradék, mely nem buzdítás, nem anticipáció többé. Azon mértékben, a mint leéljük életünket, bennünk, mint ama víztartókban, melyekben a tenger vizét párologtatják el, szabályos rétegek szerinti üledék marad hátra azokból, a mik egykor függőben tarták gondolatainkat, érzéseinket. E belső jegecedés a mult. Ha a nullámok zajosak voltak, az üledék is szabálytalan, zavart tömegben verődik le; ha nyugodtak valának, szabályos alakot ölt.

A mult a tér egy töredéke bennünk, alakja is a téré. A tér részleteinek elhelyezését nem lehet módosítani, nem helyezhető jobbra a bal, előre a hátsó. Ép így az emlékezet képei, melyek bizonyos érzésekhez kapcsolódnak a térben, ugyszólván mozdulatlaná válnak, egy kővé vált sorozattá, melynek terminusai ki nem cserélhetők. Hasztalan próbálnók meg áthelyezni e képeket az időben, ha az áthelyezést meg nem tesszük a térben, egyéb képekkel való kapcsolatában. Apró körülményekhez kapcsolódás nélkül minden emlék mind-megannyi teremtés tűnnék föl előttünk. Én képzeltem-e ki s irtam-é meg valahol: az «éneköl lomb»-ot, e festői kifejezést, mely emlékezetemben most felmerül? E kérdésre az emlékek egy csapatja támad föl, latin szavak gyülemlenek az anyai közé, e szavakhoz társul egy név, Lucretiusé. Végül, ha jó emlékezetem van, meglátom az összetépett kis tüzetet, melyben hajdan Lucretius frons canit-ját olvastam.

Egyszóval az érzelmek, a gyönyörök és fájdalmak játéka szervezte az emlékezetet a *mult, jelen* képévé s osztotta meg ekként az időt megkülönböztethető részekre. Szomjuhozom s a patakhöz futok. Egy negyed óra mulva viszont látom a patakot, mely csupa eszmetársításra a szomjat juttatja eszembe. Valóban pedig nem szomjazom többé s a friss víz nem ingerel. Képem mégis megvan, bizonyosága a szomjat oltó patak. Így áll az emlék a tényleges valóság' elé, a mult a jelen elé. Még az állatban is, mely ivott a patak vizéből, föltámad agyában a mult képe s az érzelem jelene.

E mult érzelmében egyelőre nincs semmi elvont, avagy tudományos vonás; egyszerűen a gyönyörhöz kapcsolódik, melyet a már ismert dolgok újra föltalálásán érzünk. Utazás végén jusson kíséző ebünk haza, ugrándozni fog örömében. Az ismert arcra így mosolyog a

gyermek, s fél az ismeretlentől. Az érzelemre nézve tiszta a különbség a meglátás és a viszontlátás, a meglelés és a fölismerés között. A megszokás mindig bizonyos könnyőséget ad az észrevételnek, s e könnyűség a gyönyörnek forrása.

A mult és a jelen különbsége annyira viszonylagos, hogy az emlékezetben fölmerülő még oly távoli kép is, ha ráfordítjuk figyelmünket, mind közelebb jön, s megelevenül, elfoglalja helyét a jelenben. Egy kis ösvényen haladok, melyen két év óta nem jártam; az ut olajfák tövében, hegy oldalán kanyarog, melynek tövén a tenger zúg. Mentemben minden ösmertté válik előttem; mindegyik fának, sziklának, házaeskának van valami mondani valója hozzám; ama csúcs ott alant elfelejtett gondolatokra emlékeztet, zavart hangok zaja hirdeti a már távoli multat. Azonban oly távol van-e ez a mult, mint hittem? A két év hosszú tere, telve különböző eseményeivel, mely érzelmeim és emlékeim közt tátong, szemlátomást megrövidül. Ugy tetszik minden, mintha csak tegnapelőtt történt volna. Hogy eshetnék meg ez, ha nem úgy, hogy a mult érzelme az emlékek eltörlődéséből támad; emlékeim, amint ez új környezet alatt fölébrednek, mintegy belépnek az őket előhozott érzelmek világába, s nyernek friss erőt, *megjelennek*, mint mondani szoktuk. Ha velem jönne kutyám, mely hajdan e sétáimon kísért, bizonyosan ép úgy felismerné az utat, mint magam, örülne, hogy ismét ott van, csóválná farkát, ugránoznék. S mivel az az időt nem tudományosan, a csillagok futása után méri, hanem tapasztalatilag az érzelmek benyomásain, bizonyosan úgy tetszenék neki, hogy csak a minap jártunk itt.

Az emlékezet nem más, mint az egyazonnak érzelme szemben a különbség, az ellentét ideájával. A physiologusok szerint a sympathiát a köztünk és egy más egyén közt fölfedezett hasonlóság, harmonia idézi elő; miként magunkat találjuk föl a sympathia által, ép így magunkat találjuk föl a multban az emlékezet által. Emlékezetnek s rokonszenvnek alapjában véve egy eredete van.

Tegyük hozzá, hogy az emlékezet is ragaszkodást idéz elé ama tárgyakhoz, melyek leginkább felköltik az egyazonság érzelmét, s bennünket jobban éltetnek saját magunk előtt. Lényünk mélyében titkos kapcsolatok fűznek bennünket a körülvevő dolgok nagy számához, melyek mások előtt jelentékteleneknek látszanak s rajtunk kívül más-hoz nem is beszélnek. Az emlékezet és szokás által előidézett zavaros öröm azonban soba sincs híján a szomorúságnak; sőt fájdalmainknak

legélénkebb forrása, mert tárgya egy folytában szüntelenül változik s kikerülhetetlenül oly dolgok emlékéhez kapcsolódik, melyek többé nincsenek, az elveszett dolgokéhoz. Az öntudat a változó tárgyakra képe; oly hamar azonban az öntudat nem változik, mint ők; mi alatt új környezet képződik körülöttünk, melyhez alkalmazkodnunk kell, gondolkodásunk mélyén még mindig birjuk a régi viszonyok formáit és redőit; innen van magában az öntudatban az ellentét két törekvés közt, melyek egyike még mindig annyi kapocsal a multhoz köt, másika a jövő felé sodor, melyhez már is alkalmazkodunk. E belső meghasonlás egyik oka ama szomorúságnak, mely az emlékezet nyomában kel, mely az emlékezet varázsát fölváltja. A mult eseményeinek átgondolása különbség nélkül viselője a szomorúság csirájának, mely annál jobban nő, mentől erősebben gondolunk magunkra. A visszaemlékezés a gondolkodó lénynél gyakran jár együtt a szenvedéssel. A mult s a jövő eszméje nem csupán szükségképeni föltétele minden morális szenvedésnek, sőt bizonyos tekintetben alapelve. Az ember nagyságának oka, visszaemlékezés multjára s jövőjének előkészítése — végül a keserüések állandó forrásává válhatik. Maga az idő eszméje már kezdete a bánatnak. A bánat, a lelkiismereti furdalás a jelen összefüggése a multtal: s az összefüggésnek mindig megvan a gondolkodóra szomorúsága, mert az a kipótolhatatlannak érzelme. Az egyszerű emlék, a mult egyszerű tudata vegyes bánat és furdalással, a hogy a költő is kifejezé e mély értelmű szavakban:

Comme le souvenir est voisin du remords!

Az emlékezet mindig valamely változhatatlan dolognak tudása — s mégis e dolog örökre össze van kötve velünk. A lelkiismereti furdalás maga a belső tehetetlenség érzelme s ez érzelem már nagyjában befoglaltatik az emlékezetben, melylyél egy muló életet költünk életre, egy világot, melybe többé be nem léphetünk. A szent legenda beszéli, hogy ősapánk sirásra fakadt, mikor a paradicsomot mögötte bezárulni látta: itt van az első lelkiismereti furdalás symboluma, valamint az első emlékezeté. Mindegyőnknek, bármily rövid életében, megvan multja, elveszett paradicsoma telve örömmel és fájdalommal, melybe többé be nem léphetünk sem magunk, sem utódaink.

És ha minden emléknek megvan a maga keserüése, meg a legkellemesebbének, milyen lesz ez a fájdalmasoknak, kivált a morális fájdalmakénak, melyek egészben egyedül visszaidézhetők. A fájdalmas emlék néha nagy erővel nyomakodik a felnőtt emberre s azon arány-

ban nő, amint le akarja rázni magáról. Mentül jobban vergődik, hogy kiszabaduljon, annál mélyebben sülyed belé. Ugy tűnik föl akkor, mintha létünk mozdulna még alapjában, minden érzés és gondolat újabb ingadozást és hullámzást idéz elő, a szilárd talaj megszűnt lábaink alatt. Én-ünk mint valami illúzió és álom tűnik el, elszálló érzések örömeiben oldódik föl s szóródik szét s a szédelgés egy neme közt érezzük elmerülését az idő kavargó örvényébe.

IV.

Az előadottakból azt következtetjük, hogy az idő nem feltétele, csupán egyszerű ténye az öntudatnak, nem alkotja, sőt belőle származik. Nem a priori forma, mely parancsolna a tüneményeknek, de a tapasztalat által köztük létrehozott viszonyok összege. Nem kész minta, melybe lépnének érzeteink és vágyaink, inkább ezeknek maguk által készített ágya, ama folyamat, melyet ez ágyban vesznek.

Az idő ránk nézve nem egyéb, mint bizonyos szabályos elhelyezkedés, képeink szervezkedése. Az emlékezet pedig e képek felidézése és szervezésének művészete.

Vágyakon és emlékeken túl nincs idő, vagyis ama képeken túl, melyek ép úgy egymás mellé helyezkednek, mint előhozó tárgyaik s szülik az idő s egyuttal a tér látszatát.

Az idő eredetileg ép úgy nincs meg öntudatunkban, mint nincs meg a homok órában. Érzelmek s gondolataink a homokszemekhez hasonlítanak, melyek a szűk nyíláson aláhullanak. Ahogy a homokszemek, úgy ők is egymást lökdösik, a helyett, hogy egymásba olvadnának; ez a szemenként képződő fonal az idő.

Hallóttuk, hogy az idő a változásnak, következésképp a haladásnak lényeges tényezője. Nagyobb igazsággal mondhatni, hogy az időnek tényezője és szükségképeni eleme maga a haladás, a fejlődés; az idő elvont formulája a mindenség változásainak. A teljesen egyöntetű halmazban, minőnek logikai költemény után a dolgok eredetét néhol tekinteni szokták, még nincs idő. Képzeljünk egy a tengertől verdsett sziklát, ő neki már van ideje, mert megtámadják s megemésztik a századok; s tegyük fel most, hogy a csapkodó hullám hirtelen megáll a nélkül, hogy visszatérne, a nélkül, hogy más jőne helyébe; tegyük fel, hogy a kő minden részecskéje örökre ugyanaz marad,

szemben a mozdulatlan vizeseppekkel: az idő megszünt létezni a tenger s a sziklára nézve, átmentek az örökkévalóságba. Azonban az örökkévalóság ellentmondó fogalomnak látszik az életével és az öntudatával, a minőnek tudniillik mi ismerjük. Az élet és az öntudat különbözőséget tételez föl, s a különbözőség szüli a tartósságot. Az örökkévalóság vagy a semmi, vagy a chaos; a *rend* bejutásával az érzelmekbe és a gondolatokba kezdődik az idő.

Guyau után: Szentmiklóssi A.

A GAZDÁSZAT FOGALMÁNAK KIFEJLŐDÉSE AZ ÚJ KORBAN.

Korunk tudománya — első tekintetre — megzavaró és elkábító ellentétekben látszik mozogni, de egy mélyebb betekintés annak legbelsőbb lényegébe, arra tanít minket, hogy nagy méretű, ép oly széles, mint mély értelmi haladás vonul azon végig, t. i. az élet és a fejlődés, az ember és a világ, a szellem és az anyag törvényeinek egységükben való felismerése felé!...

Az inductiv módszer cultusa, a mily természetszerű reactiót képvisel a jelen század elején uralomra jutott deductiv módszer kizárólagos tekintélye ellenében: ép úgy szolgált ugyanazon igazság megismerésének, a melyet a deductiv módszer kiindulási pontul használt, t. i. az egységnek és összhangnak, szellem és anyag között.

Azon egységnek és összhangnak felismerése az inductio útján, mindazonáltal a természeti világ életének törvényeit oly világosságba helyezte: hogy azt, mit a deductiv módszer mellett csak elvonás és következtetés útján lehetett állítani és véleményezni (dogmatismus), az inductio mint positiv tény hozta tudomásunkba (positivismus).

Azt a deductiv módszer mellett is tudtuk ugyan, általában véve, hogy a természet határozott törvények uralma alatt áll, — de azt csak az inductio demonstrálta, hogy az egész mindenséget átható törvényszerűség: organikus kölcsönhatásban nyilvánul szellem és anyag között, hogy a szellemvilág törvényeinek megértés, az anyagi világot határozó törvények egyidejű megismerése nélkül, lehetetlen.

A szellemi és anyagi világ ezen organikus kölcsönhatásának megismerése vezetett a *szabadság* alapfogalmának megfelelő átértésére, — az avval egybekapcsolt óriási tévedések felismerésére.

A természeti világ élettörvényeinek megismerése, valamint ezeknek az ember világra való organikus befolyásában felismert szerepköre: szükségképen kiábrándították a modern emberiséget a mult század

francia, s a jelen század német bölcselete által megalkotott szabadságeszmény cultusából.

Az ébredés első percei természetszerűleg az ellenkező végre ragadtak, s a szabadságeszmény teljes megtagadása mellett: a vak törvényszerűség cultusához vezettek.

Az ember szerepét, szemben a természeti világ törvényszerűségével: annak való feltétlen meghódolásban keresték és találták meg. Ez a modern materialismus evangéliumának alaptana.

De a látszólag — a másíthatlan természeti törvényszerűség sziklájához lelánczolt Prometheus — nem hiába kozta le az égből az isteni szikrát! Ez lángra gyújtja a világot, s annak tüzéből — megtisztulva a materialismus sa'akjától: Phönixként száll ki a modern szabadságeszménye.

Ezen eszmény sem az individualis autocratiában, sem pedig a «materia» bálványa előtti feltétlen meghódolásban keresi a szabadságot: hanem az emberi fejlődés biztosítékául szolgáló feltételek valóításában és azok megszerzésében, az egyén részére.

A gazdaszat fogalmának genetikus kifejtése azt tanúsítja, hogy a községek a földmivélés, a mezőgazdaszat fejlődését garantirozni bivatott intézmények: úgy a városok, viszont az iparos munka fejlődésének biztosítására szolgáló társadalmi alakulatok.

A földmivélést üző társadalmi keretek fejlődésében a tekintély és traditio alaptényezőinek kapcsolata nyilvánul a földterülettel, mely kapcsolat közvetlensége folytán az uralkodó tekintélyt és traditiót fentartó és képviselő társadalmi keretek természetszerű önzése akadályozza meg a haladó fejlődést a szabadságeszménye felé: úgy hogy a földmivélési munkaszervezet a társadalmi vezérelemek autokratikus önkényének terévé lesz.

Az iparos munkát üző társadalmi keretek kapcsolata a földterülethez ugyan, szintén mellőzhetlen általános feltételként szerepel. valamint a tekintély és traditio is össze van fűzve a területi viszonyokkal: mindazonáltal úgy az illető társadalmi keretek, valamint a tekintély és traditio kapcsolata a földterülethez nem oly közvetlen, miként a földmivélésnél. Ennél fogva a concret társadalmi keretek kibővülésével beálló fejlődés igényei, a tekintély és traditio fentartóiként szereplő uralkodó társadalmi keretknél, nem találnak oly rideg ellenállásra, a munkaszervezet kifejlődése nem esik oly mérvben áldozatul azok individualis önzésének.

Az iparos munka fejlődési igényei, a társadalmi keretek kibővülésével abban állanak, hogy a munkaszervezet háborítlan fejlődésben haladhasson előre, s tölthesse be a társadalmi fejlődés haladó igényei által elébe szabott hivatást.

A munkaszervezet két nagy tagozataként a munkafelosztást és munkaegyesítést ismerjük, melyek organisatiója az iparos munka közjogi kereteiben, vagyis a városokban: az uralkodó társadalmi szerkezet fejlődésének és alakulásának szellemében mehetett csak végbe.

A városok társadalmi szerkezetének kifejlődése és megalakulása a privilegiumok, vagyis közjogilag védett individualis fejlődés szellemében ment végbe, minek gyümölcsét képezte azon szervezeti alapelv leszűrődése: hogy a városok az uralkodó társadalmi közhatalom szerkezetének rendjében, egy jogi személyt képező zárt testület szerepét viselik.

Ezen szervezeti alapelv mellett kellett szükségképen az ipar társadalmi munkaszervezetének is megalakulni

Az iparos munkát üző társadalmi elemek is oly zárt testületekbe szervezkedtek, a melyek külön jogi személyként foglaltak állást a városi közélet szerkezetében. Ez a *céhek* genetikus fejlődésének menete Európában, illetőleg annak középkorában.

Az iparos munka szervezete a társadalmi fejlődés kibővülésével, a céhek társadalmi formájában megy végbe: a tekintély és a traditio a céhek szervezeti formáiban emelkedik érvényre, azokon belül alakítja meg a munkafelosztás és munkaegyesítés kategóriáit, a konkrét társadalmi keretek fejlődési igényei szerint.

Az iparos munka ezen szervezkedése teljesen azonos a társadalom azon korszakbeli igényeivel. Ugyanis a törzsszerkezet vérségi közkötelékéből, a feudalismus földhözkött közkötelékébe való átmenet korszakában, — midőn a tekintély és traditio a vérségi kötelék kítárgult kereteiből a földterülethez fűződik: szükségét érezte a társadalom egy oly szervezkedésnek is, mely nemesak az uralkodó földhözkött tekintély és traditio szük keretein belül maradjon, hanem a fejlődési igények által megszült új társadalmi életezélökhöz fűződjék. Az új társadalmi életezélök által megszült igények sorába tartozik az iparos munka szervezkedése is.

Azon szervezkedés, első fejlődési korszakában: az uralkodó földhözkött tekintély és traditio elleni közdelem képét mutatja. A közdelem a fejlődés igényeinek biztosítására irányul. A kivivott biztosítékok alakja: a terület urától megnyert privilegium.

A privilegiumok fogalma tehát, azok genetikus fejlődésének megfigyelése után nem az, — a mely a modern társadalom köztudatában mai napság helyt foglal, t. i. a közönséggel, szabatosabban a közérdekkel szemben biztosított individualis jog; hanem épen ellenkezőleg — közjogi biztosíték az iparos munka fejlődési igényeinek — a közérdek szempontjából való megvédésére.

A privilegiumok ezen fogalma, modern fejlődésük színvonalán is megtalálja kifejezését a találmányi szabadalmakban, melyek szinte csakis a modern fejlődés főmotorai, t. i. «a találmányok» fejlődési igényeinek megvédésére szolgáló intézményt képeznek.

A céhek és a céhprivilegiumok, tehát, az iparos munka fejlődésének intézményes biztosítékai voltak. Azok rendeltetése abban állott, hogy az iparos munka szervezetét oly állandó keretekbe foglalják, melyeken belül a munkafelosztás munkaegyesítés, a tekintély általi nevelés és vezetés, a traditio karjain fentartva és fejlesztve: az emberiség nagy missiójának betöltését szolgálják, t. i. az anyag minél tökéletesebb meghódítását, az emberi életezőlok valószínűsítéséhez szükséges feltételeknek biztosítására.

Ezen nagy missio lelkes átértése adta meg a középkor delén, a városok fejlődésének azon óriási lendületet, mely azokat a kulturális haladás oly — mai napig sem túlhaladt — fokozatára emelte; azokban a műipart és művészetet oly bámulatos tökélyig fejlesztette, hogy annak alkotásai ma, fenmaradt kevés romjaikban is, örök becsü és érvényességű mintákként szolgálnak napjaink műiparának és művészetének!

A céhrendszer tehát mint társadalmi intézmény, az európai emberiség középkorában teljesen betöltötte missióját: megadta az ipar fejlődésének biztosítékait, tehát megvalósította az iparszabadságot.

A szabadság organikus fogalma, a határozott életezőlok által megszabott, s határozott formák útján biztosított fejlődés: a céhrendszerben — ennek virágkorában — teljesen megtalálja valóságát.

A céheknek, mint az iparos munka konkrét társadalmi keretének éltető lelkét: az iparos munkának, mint társadalmi életezőlt képező hivatásnak ápolása — képezte. Az iparos hivatás mint életezőlt szabta meg az egyes tag működési körét, annak fokozatos haladását természetszerű tagozatban (tanonc, legény, mester).

A céhek intézményes szerkezete volt azon határozott forma, mely az iparos munka sikeres üzésének, vagyis úgy a sikeres terme-

lésnek, mint a sikeres forgalomba hozásnak és fogyasztásnak biztosítására szolgált.

Határozott társadalmi életezél és határozott társadalmi életforma volt azon két tényező, mely a czéhrendszert, mint az ipar középkori munkaszervezetét áthatotta, — az ipar biztosított fejlődését, vagyis a valódi iparszabadságot megvalósította.

A határozott társadalmi életezélnek és az általa betöltött életformának élő működése: a tekintélynek — s fentartása: a tradíciónak műve.

Ezen társadalmi alaptényezők nélkül azon organikus erők, melyeket a határozott életezél és életforma képvisel: érvényre nem emelkedhettek volna.

A tekintélynek és tradíciónak, a városok közéletében társadalmi képviselői: az uralkodó városi társadalom, illetőleg annak vezérelemei.

A haladó fejlődés tehát az ipar munkaszervezetében, vagyis a munkafelosztásban és — egyesítésben, termelésben és fogyasztásban — attól függ: mennyiben hatja át a városi közélet vezérelemeit a czéhek valódi rendeltetésének, vagyis az ipar fejlődése biztosításának tudata, s az ebből folyó kötelességérzet az összeség és egyesek irányában.

A míg azon tudat és kötelességérzet fenmarad az uralkodó városi társadalom kebelében: addig a tekintély és traditio kezelése, az iparos munkaszervezet körében a szabadság valódi érdekeinek szolgál. Ugyanis a városi társadalom, mint uralkodó tekintély az ipar haladó fejlődésének ezsménye által vezéreltetve fogja megszabni, s mint uralkodó társadalmi tradítiót fogja fentartani az iparos társadalom egyes tagjai által betöltendő concret életezélokat; fogja megszabni és fentartani azt, hogy ki működjék önállóan mint «mester», ki működjék közre másnak vezetése alatt mint «segéd», és végre mikép történjék az új nemzedék nevelése és tanítása az iparra, vagyis a «tanoneczképzés» mily módon teljesíttessék. A munkaszervezet formái keretei mindaddig, a míg az ipar fejlődése biztosításának ezsménye által vezéreltetik az uralkodó városi társadalom: az ipar haladó fejlődésének intézményes biztosítékai lesznek, a melyek védszárnyai alatt úgy az összeség, mint az egyes háborítlan fejlődést élvezhetnek, s biztos védelmet lelnek az élet esélyei ellenében.

Az ipari munkaszervezet ezen fejlődési fokozaton, a közigazgatási autonómia és selfgovernment képét mutatja, ellentétben a mező-

gazdászati terén ugyanezen korszakban. — mint fentebb kimutattuk,* már uralomra került közgazdászati autocratiával.

De a renaissance korszakban először felemelkedett antik individualismus, a mint az új korban mind nagyobb tért foglalt el a szellemekben: a közös rendeltetés, s ebből folyó közös hivatásbeli kötelességérzet szellemét szorította vissza a városi társadalmakban is.

A mint az individualismus szelleme uralomra került: a tekintély és traditio kezelése az ipar munkaszervezetében is megfosztatott a szabadság és haladó fejlődés érdekeit szolgáló missiójától, s az individualis érdek szűk medrü áramlatába került. Az individualis egoismus lett az ipar munkaszervezetét vezérlő tekintélynek és traditiónak irányító szelleme: mi által a közgazdászati autonomia és selfgovernment, az ipar munkaszervezetében szinte autocratiává lett!

Ezen fejlődési folyamat okozta azt, hogy a cözrendszer az új kor delén, már nem a socialis autonomia és selfgovernment, hanem ellenkezöleg a legkorlátoltabb és legszűkkeblübb socialis autocratia intézményeként látjuk szerepelni, melynek ellenében a modern democratiának a leghatározottabban kellett harciba lépnie!

A tekintélyt és traditiót az ipar munkaszervezetében képviselő társadalmi vezérelemek ugyanis, a munkaszervezet rendjét nem a társadalmi közérdek szolgálatának czélja és hivatása szellemében érvényesítették; hanem azt az általuk képezett uralkodó társadalmi keret hatalmi érdekeinek szolgálatába hajtották.

Az ipar munkaszervezetét, az uralkodó társadalmi keretek (patriusai családok) a városokban arra használták fel, hogy a munkafelosztást és munkaegyesítést, a termelést és fogyasztást, hatalmi érdekeik szerint korlátozzák, s azt azon érdekből kizsákmányolják.

Ezen fejlődési állapotot találta meg az újkorban, a renaissance, az ókori caesarismus emlékeit felelevenítő korszakának befolyása következtében felemelkedett fejedelmi autocratia formáját mutató államhatalom. Az ipar munkaszervezetének alapelveként a selfgovernment rendszerét visszaállítani: ahhoz ezen államszervezetnek sem akarata, sem hajlama nem lehetett. Az államhatalom szemben azon közgazdászati autocratiával, csakis annyiban bocsátkozott küzdelembe, hogy az uralkodó lokalis társadalmi tényezők autocratiáját, a központi államhatalom, és az uralkodó társadalmi rend, vagyis a «nemesség» fogalmába

* M. Philos. Szemle 1886. IV.—V. füzet.

zárt földbirtokos osztály érdekeinek szempontjából, korlátozásoknak vetette alája.

Az autocrata államhatalom ezen első «közgazdasági» működése, a gazdasági élet benső törvényeinek sejtelme nélkül, s kizárólag az uralkodó társadalmi rend és a központi hatalom érdekeinek szempontjából történt csak ugyan: mindazonáltal kiindulási pontjává lett egy nagyszerű fejlődésnek az emberiség rendeltetésszerű életfolyamában, a mely fejlődés egy új ismeretkört, egy új világot teremtett az emberi tudat körében, t. i. a közgazdaszat tudományát.

A kifejlődött központi államhatalom ugyanis a renaissance korokban virágzásuknak delén levő városokban kifejlődött hatalmas polgári középosztály s öntudatosan szervezett lokális hatalmát, a renaissance kor vége felé, az indiai út és Amerika felfedezésével, az onnét Európába áradó aranyfolyóval, oly nagy mérvben tapasztalá emelkedni: hogy azzal szemben korlátozó intézkedésekhez nyulni, az uralkodó társadalom, vagyis a nemesség uralma fentartásának érdekében, mellőzhetlennek látszott.

De másrészt ismét az Amerikából beözönlő aranyfolyó, az iparos munka termékeinek értékét roppant mérvben felemelvén, a központi államhatalom, az állami népesség jólétére eddig kizárólagos alaptényezőnek tartott mezőgazdasági termelés mellett: az iparos munka termékeinek, az általuk az állam területére beözönlő nemes érez tömegnek jelentőségét, roppant mérvben tapasztalták emelkedni.

Ezen kettős mozzanat volt az, mely az államhatalom kezelőiben, a gazdasági fejlődés államhatalmi érdekekből való jelentőségének tudatát, s annak szükségét felébreszté: miszerint passiv tétlenséggel a gazdasági fejlődést, a legvitálisabb államhatalmi érdekek szempontjából is, nézni nem lehet, nem szabad.

Az államhatalom kezelői belátták azt, hogy a konkrét gazdasági állapot: hatalmi tényező akkor is, ha ninesen földbirtokhoz fűzve, melylyel az állami közhatalomnak számolnia kell! S ennek felismerésével megnyílt a gazdasági élet egy egész új világa.

Az emberi társadalom konkrét gazdasági állapota ugyanis mindaddig kizárólag, elválaszthatlan és feltétlen kapcsolatban állott a földterülettel. Természetszerűleg nem lehetett a társadalmi fejlődés és szervezkedés is, — miként azt már kifejtettük volt — más, mint a földterülethez kötött. A társadalmi szervezet uralmi formái is csak a földterülethez fűzöttek lehettek. A földtulajdon intézménye lehetett

csakis azon egyetlen tényező, melyre a társadalmi szervezetet alapítani lehetett.

A renaissance korbeli felfedezések és találmányok, az új világból Európába áradó arany folyó azonban, annak bizonyosságát szolgáltatták: hogy nemcsak a földtulajdon, hanem a nemes érzek tömegét az országba vonzó iparos munka is egy oly alaptényező, a melylyel a közhatalomnak számolnia kell, melyet a közhatalom fentartásának érdeke is sürgősen parancsol nemcsak tekintetbe, hanem közvetlen állami befolyásolás alá venni.

A mint ennek belátásáig emelkedtek a közhatalom kezelői, megkezdtek az ipari munkaszervezet rendjének, a közhatalmi érdekek tekintetéből való befolyásolását. Ezen befolyásolás szemben találta magát — már akkor — nem a társadalmi selfgovernment életerős szervezeteit, hanem a társadalmi vezérelemek uralomra került önző magánérdekeinek szolgálatába került munkaszervezeteket, vagyis a missiójuktól már eltért czéheket. Ezekkel szemben az államhatalom kezelői nem annyira harcba, mint inkább alkuba bocsátkoztak, — mert a társadalmi selfgovernment eszményét a mint nem értették, úgy idegenkedtek attól, — tehát inkább rokonszenveztek a munkaszervezet rendjében uralomra került irányzattal, mely szinte az uralmi és hatalmi érdekeket ápolta, s nem a biztosított fejlődés, vagyis a szabadság érdekeit.

Mindazonáltal igaztalanok lennének az újkori államférfiak iránt, ha azt állítanók, hogy ők az ipar munkaszervezetének rendjében a biztosított fejlődés eszméjét fel nem fogták. Korántsem, csakhogy ők azon téves felfogásnak lettek rabjai, hiszen a közgazdászat tudománya abe jének első betüit kezdték csak felismerni: miszerint az iparnak és munkaszervezetének czélja és rendeltetése abban áll, hogy a nemes érzek tömegét az országba vonja! Tehát az ipar fejlődésének biztosítását abban keresték, hogy annak számára határozott fogyasztási kört, vagyis piacot szerezni és biztosítani igyekeztek. Ennek elérése végett az állami közhatalom eszközeit vették igénybe, s az állam területével egy oly különös fogyasztási körnek nyilvánították, melynek hatásait más állam iparosa át ne léphesse, másrészt azonban ismét a saját állam iparosa ép ellenkezőleg minél nagyobb fogyasztási kört kereshessen fel. Ez a védvámok és kiviteli praemiák rendszere, vagyis az u. n. mercantilismus.

A közgazdászat fogalma a mercantilismus iskolájában ünnepelte

első megszületését. S bár azon formában, a mint felállított, téves is, nem nélkülözötte az igazság magvát. Ugyanis az emberi munka mint szervezett működés, vagyis az ipar, fel lett ismerve, mint értéket létesítő erő, valamint fel lett ismerve annak a társadalom összeségére, annak közhatalmi szervezeteire az államokra való határozó befolyása; sőt fel lett az is ismerve, hogy viszont a közhatalmi szervezetek szerepe sem áll a teljes passivitásban, hanem hogy azoknak is — akarva nem akarva — cselekvőleg kell részt venniök a gazdasági világ életfolyamatában.

Különösen ez utóbbi igazság felismerése volt az, mely a mercantilismus iskoláját az emberiség gazdasági fejlődésének történetében oly fényes és nagy jelentőségre emelte.

A közhatalmi szervezetek, az államok vezérelemei ugyanis át lévén hatva azon eszmétől, cselekvőleg folyni be az iparos munka fejlődésének menetére: a közhatalmi szervezet teljes erejét hozták mozgásba az iparos munka fejlődésének érdekében. Ezen működés megtermette gazdag gyümölcseit.

A társadalom iparos munkát üző keretei, a természeti világ erőivel és anyagával szemben folytatott azon küzdelmében, a természet erőit s annak anyagát az emberi életcélok uralma alá hozni, támaszt lelven a közhatalmi szervezettől, sőt ez maga is közvetlenül lépven sorompóba: fokozott erélylyel folyhatott a harc a természeti világ ellen. Az eredmény nem maradhatott el. Az emberi czéltudat mind több erőit a természetnek ismerte fel, s hozta életcéljainak szolgálátaba, mindinkább terjesztette ki az ember uralmát a természeti erők felett.

A természeti erők feletti uralom kivívása, a mercantilismus korszakában már nem bűvészet és varázslat, mely a közhatalom büntető karját hívja ki, miként az emberiség történetének korábbi szakaiban, midőn a földhöz kötött köztekintély úgy saját, mint a társadalmi szervezet lételének alapjait vélte azok által megtámadva, kik a természet erőit kihívólag harcra szólítják, vagyis a természettudósok és feltalálók által: hanem ellenkezőleg a közhatalom pártolólág terjeszti ki karjait azok felett, s különös jutalmakat tűz ki azok részére, kik a természet erőinek újabb meghódítását kivívni képesek.

De ezen fejlődési folyamat most jelzett végpontjának elérése közben, a gazdaság alapfogalmai körül is újabb fejlődés állott be, a concret életviszonyok természetszerű visszahatása alatt.

Ugyanis az amerikai aranyfolyó is apadni kezdett, s az aranyálmakkal kivándorolt kalandorok csakhamar kiábrándulva tértek vissza, s azon meggyőződést hozták haza, hogy a mily viszonyban emelkedik az arany mennyisége, oly viszonyban emelkedik az emberi fogyasztásra szükséges termények ára is; tehát az aranytömeg értéke nem növekszik, hanem ellenkezőleg alább száll annak szaporodásával. Miután azonban a nemes érc tömeg évi termelése nem maradt meg az első korszak mesés színvonalán, az emberi élvezet cikkei azonban megmaradtak az érték azon első fokán: az aranykeresők azt tapasztalták, hogy minden aranyuk mellett sem emelkedett gazdasági jólétük.

Ezen concret tapasztalat reávezette az elméket: az emberi gazdagság tulajdonképeni forrásainak keresésére.

Ha nem a nemes érc-tömeg képezi az emberi gazdagság kutforrását, vajjon mi képezheti azt?...

Ezen kérdésre keresvén választ a gondolkodók, a fent rajzolt közvetlen eszmekepcsolatnál akadtak meg.

Ha az emberi közvetlen fogyasztás cikkeinek értéke növekszik a nemes érc-tömeg szaporodásával, s az ember a nemes ércnek mind nagyobb tömegét kénytelen odaadni, az emberi életfentartáshoz nélkülözhetlen élelmi és élvezeti tárgyak ellenértékeként: ez a gondolkodókat természetszerűleg vezette azon következtetésre, hogy az emberi élelmezés cikkeit szolgáltató mezőgazdaságban, a földben rejlő természeti erőkből rejlik a gazdagság kutforrása, s a gazdaság czélja, a nyers termények minél nagyobb mennyiségben való előállításában áll.

Íme a physiokratismus rendszere, mint a gazdaság fogalmának fejlődésében mutatkozó második történelmi fokozat.

Ezen fogalom kiindulási pontját képezte természetszerűleg a következtetések egész sorozatának.

Igy az ipar fogalmának sulypontja szinte a természet által nyújtott nyerstermékek feldolgozásába helyeztetett, s a termelt iparcikkek becese, a feldolgozott nyers anyag, s a feldolgozás alatt elfogyasztott természeti élvezeti cikkek mennyisége által megadottnak mondatott. Az ipar fejlődése pedig minden társadalmi korlátozásoktól ment természeti életviszonyok szabad játékából eredőnek nyilvánított; vagyis az lett kimondva, hogy a természeti életviszonyok összműködése alkotja meg a haladás folyamatát, melyben az ember is csak, mint az által határozott természeti lény, s nem mint határozó alany szerepel.

Ezen felfogás visszatükrözője azon korszak általános világnézetének. Az világosan mutatja a lehanyatlást a renaissance eszményi magaslatáról, s az-anyag bálványozásához való lesüllyedést.

A hol nincsen meg az emberi magasabb rendeltetésnek tudata, mely a természet anyagával szemben — nemcsak az attól való függetlenséget, hanem az a felett való uralmat alapítja meg: ott csak az anyaghoz való rabszolgai lesüllyedés lehetséges.

De másrészt a szellemekben mutatkozó azon visszahatás a haladás magvát is rejtí magában, a mennyiben a renaissance által felébresztett, s az újkorral végletekig kifejlődött antik individualizmussal szemben a konkrét élet természeti alapjaihoz való visszatérést jelzé.

Az encyclopaedisták harcza a tekintély és traditio ellen, Jean Jacques Rousseau ábrándjai egy természeti állapotról, mely tekintélyt és traditiot nem ismer: csak természetszerű visszahatást képeznek az akkori uralkodó társadalom bünei, a tekintélyt és traditiot képviselni hivatott társadalmi vezérelemek visszaélései ellenében.

Midőn a társadalmi tekintélyt és társadalmi traditiot képviselő vezérelemek, az emberiség valódi hiyátását és rendeltetését, az emberiség azon — a természettel való nagy küzdelmének, a gazdasáznak lényegét annyira félreismerik, a miként azt a XVIII. századbeli európai társadalomban tapasztaljuk: szükségképen kell a természeti tényezők elementaris hatalmának, a fékvesztett individualismus azon kicsapongásaival szemben, visszahatásként felülkerekedni, s az emberiség lelki világából a tekintély és traditio emlékét is kiirtani.

Innét azon tünemény, hogy a gazdaszat fogalmának első fejlődési fokozatán, a mercantilismus rendszerében, még oly nagy teret elfoglaló tekintély és traditio: a következő fejlődési fokozatot képező physiokratismus rendszerében már helyet sem talál, s megszületik a modern emberiség nagy gazdaszati jelmondata «laissez faire laissez passer, le monde s'en va lui-même»!...

A féktelen individualismus gazdaszati autocratiáját vélték, a tekintély és traditio elvének, a gazdaszat világából való számüzetése által, megtörni: — és ép ellenkezőleg annak uralmát fokozták ez által a végletekig!

A tekintély és traditio által a multban megalkotott mesterséges munkaszervezeteket, — mint a gazdaszati autocratia védbástyáit, — lerombolták: s nem vették észre, hogy a laissez faire elvével úgy járnak, mint Goethe «Zauberlehrling»-je, t. i. oly hatalmat idéznek elő,

melylyel majdnem birnak. Nem vették észre azt, hogy oly elementaris hatalmat idéztek fel, melynek gazdaszáti autocratiája, helyesebben despotismusa, messze tulszárnyalja a mult korszak minden visszaéléseit. Megszületett az industrialismus.

Csakis egy gondolkodó főre volt szükség, ki azt a megfelelő elméleti keretbe foglalja, — s azt meg is szülte a physiokratismus százada. Ez Smith Adám volt.

Feladata nem állott másból, mint a physiokraták által proklamált gazdaszáti alapelveket a gazdaszáti élet világára következetesen alkalmazni, s e közben a mercantilisták és physiokraták végletekben mozgó tantételeit kellő értékükre visszavezetni. Ez utóbbi feladat megoldása közben tisztába kellett hoznia az emberi gazdagság kuforrásai iránti kérdést, s Smith Adám ezt következetesen helyezte: a tekintély és traditio védszárnyai alól felszabadult emberi munkába!

Itten meg kell kissé állapodnunk s visszatekintenünk oda, — hol a mercantilismus rendszerének hatásáról, az embernek a természeti világ erőivel szemben folytatott küzdelmére, — szólottunk.

A mercantilismus uralma alatt, a közhatalmi szervezetek is csekélyleg folyván be a természeti erők ellenében folytatott azon nagy küzdelembé, melyet gazdaszat név alatt ismerünk, mint említettük volt, nem maradhatott el azon eredmény, hogy a természeti erők mind többje lett meghódítva, s az emberi életezőlok szolgálatába hajtva.

A természeti erők meghódításának, s az anyag átalakítására való felhasználásának formáját: a szerszám, illetőleg a gép képviseli.

A szerszám fogalma, az emberi izomerő érvényesítésére hivatott emberi végtagok kiegészítésére szolgáló eszköz («munkaeszköz»).

Ezen fogalomból világos, hogy a szerszám elválaszthatlan az emberi egyéniségtől, hogy az, az egyéniség kiegészítő része, melynél a természeti erőt csakis az ember physiologiai alkatában rejlő izomerő képviseli s erő meghódítási folyamata: csak az izomerőnek, az egyén életezőljai szerint való felhasználásában nyilvánul.

Ugy hogy a szerszám az egyéni munkaeszköz fogalmába zárható.

A szerszám, mint egyéni munkaeszköz nem terjedhet hatásában tovább, mint az egyéniség, az tehát az egyéni létezés korlátaihoz van kötve. Ugy hogy az egyéni életezőlok szűkebb körén túl, a szerszám munkaeszközként nem szolgálhat.

Midőn tehát az emberiség közös nagy életezőljinak valósítása felé irányuló haladásnál, a természeti világ ellenében viselendő harc-

ban, a tömeges hódítás munkaeszközét keressük: be kell azt látnunk, miszerint a szerszám erre elégtelen, az a természeti erőknek az emberi közös életezőlok szolgálatába való hajtására nem szolgálhat. Ehhez a természeti erők közvetlen meghódítása, vagyis eddig az emberiség által teljesített erőkifejtés, a «physikai munka» teljesítéséhez a természeti erők felhasználása, — szükséges.

A természeti erők közvetlen meghódítása, eddig az ember által teljesített physikai munka elvégzésére: a gép fogalmát nyújtja.

Mi tehát a gép fogalmának lényege? Az, hogy az embert felmenti a physikai munkától. Miután pedig nem egyetlen ember, hanem számos egyén munkáját végzi a gép, tehát nem az egyes egyént, hanem az egyének egész körét menti fel a physikai munkától: azt nem lehet egyéni munkaeszköznek tekinteni, hanem abban lényegileg társadalmi munkaeszközt kell látnunk.

A mercantilismus uralmának korszakában, a közhatalmi szervezetek által gyakorlott támogatás gyümölcseként: a természeti erők meghódítására irányuló találmányok is szaporodtak, vagyis mind több gép lett feltalálva s alkalmazásba véve.

De miután az antik individualismus, az újkorral mindinkább tért foglalt a szellemekben, s a mercantilismus rendszerét, a közhatalmi szervezetek vezérelemei is leginkább az individualis hatalmi célzat indokából ápolták; mivel — mint fentebb kifejtettük volt — a jelentőségre emelkedett ingó vagyont, s ennek forrásaként szolgáló ipart és kereskedést is kénytelenek voltak concret hatalmi tényezőnek elismerni: a természeti erőknek a gépek formájában való meghódítását is csak individualis hatalmi eszköznek tekintették, s nem is ismertek fel azon munkaeszközök természetének, vagyis rendeltetésének lényegét az emberiség gazdasági szervezetében.

A physiokratismus rendszere nem hogy javított volna ezen helyzeten, hanem ellenkezőleg még inkább eltávolította az elméket a megismeréstől. A *laissez faire laissez passer* jelszavából kiinduló elmélet még kevésbé volt képes a gépek rendeltetésének megismeréséhez vezetni, mert hiszen az a természeti erők cultusának, azok elementaris hatalma előtt való meghódolásnak, az emberi céltudat — a természeti rend felett álló trónjáról való leköszönésének, s az emberiség szervezetét a természet vak és öntudat nélküli erői közé lesülyesztő világnézletnek a jeligeje!

A XVIII. század sensualismusa, midőn a historikus társadalmi

tekintély és traditio ellen szállott harcba: az emberiség haladásának, a szabadság, testvériség és egyenlőség eszményeinek harcát vélte küzdeni, s ép az ellenkezőt érte el! Lesülyesztette az emberiség köz-tudatát oda, hogy az emberiség s annak szervezete csak egyik, meg-másíthatlan egymásutánban mozgó öntudatlan átkatrésze benne az uni-versum gépezetének.

Békókból vélte kiszabadítani az emberiséget, s még súlyosabb és kegyetlenebb békókba: a természeti vak erők bilincseibe kovácsoló azt.

Csakis midőn az emberiség, a XVIII. század végével elért értelmi fejlődésének ezen színvonalát megértettük: vagyunk képesek Smith Adám rendszerének megszületését felfogni.

Csakis azon általános előzmények teszik megérthetővé a Smith A. által adott fogalmi meghatározásokat: a munkát, a termelést és a munka-szervezetet illetőleg.

A munka Smith A. szerint, csakis az individualis egoismus rugója által indított cselekvőség, melynek más célja nincsen, mint a termelés. Az tehát minden gazdagság kuforrása, s hogy ezen forrás kiapadhat-lan bőségben maradjon meg: az individualis egoismus minden historikus társadalmi korlátait kell csak teljesen eltávolítani.

A gazdaszat célja semmi más, mint a termelés, még pedig minél fokozottabb méretekben való termelés, s a gazdagság csakis a termékek minél nagyobb mennyiségű felhalmozódásában áll.

A munkaszervezet célja ezeknél fogva nem lehet más, mint a termelés minél fokozottabb kiterjesztése. Ennek eszköze természetsze-rűleg csakis a munkafelosztásnak minél nagyobb érvényesítése lehet.

A munka adó és munkás közti viszonyt az individualis egoismus természetszerű érvényesülése szabályozza, a munkabér a kereslet és kínálat «törvénye» szerint jut megállapodásra, s ezt nem szabad kor-látásokkal megzavarni.

Miután azonban a gépek is csak individualis munkaeszközök, azoknak rendeltetése sem más, mint a termelés fokozása, annak kiter-jesztése.

Látnivaló ezekből, hogy Smith Adám csak az abstract individu-umot látja, a mely sem társadalmi tekintélyt, sem társadalmi traditiot nem is ismerhet, ezekből folyó korlátokat, kötelezettségeket sem.

A gazdaszat nem áll másból, mint az egyes individuumok, a jószág-termelés célzata által vezetett harcából! Hogy ezen harc törvénye nem lehet más, mint physikai természetű, az világos.

Ki teljesen az anyagnak és anyagiságnak dobja magát oda: az anyag kérlelhetlen és vak törvényszerűségének lesz rabja.

Smith Adám is azon disztelen feladatnak lett bajnoka, az embert teljesen az anyagi világ sphaerájába helyezni.

A gyászos eredmény nem maradhatott el.

Azon ember, ki a szabadság nagy harczeit küzdötte vértengerek árán a historikus társadalmi tekintély és társadalmi traditio ellen, ki a természet erőt a gőzgép feltalálása által nem sejtett méreteken szerezte meg életcéljai szolgálatára: vak eszköze lett a természet törvényeinek, anyaga lett azon nagyszerű életfolyamatnak, melyet az emberiség, a természeti világ ellenében folytatott küzdelmeként, a gazdaszat nevezetébe foglalva ismertünk meg!

S vajjon ki képezi azon nagy küzdelemnek alanyát, melynek körében ez a modern ember csak anyag lett? *A tőke.*

A modern emberiség életének a közbeszédben ismertebb, mind azonáltal lényegére nézve alig van kevésbé ismert fogalma, mint a tőke.

Midőn megkísértjük, annak fogalmát adni, csakis módszerünk alkalmazása mellett, közvetve tehetjük azt.

A gazdaszat fogalmának lényegét, a természeti világ ellenében folytatott küzdelembe helyeztük.

Ezen küzdelem alanyaként fogtuk fel az embert, de nem mint egyes individuumot, hanem az embert általánosságban.

Az ember természetének fogalmi meghatározása iránt eszközlött fejtegetéseink fonalán láttuk azt, hogy az ember fogalma elválaszthatatlan a társadalom fogalmától, hogy az ember csakis, mint társadalmi alany létezhetik a valóságban.

Midőn a gazdaszat első alapfogalmait kerestük, reájöttünk annak felismerésére, hogy az ember a gazdaszat nevezetébe foglalt küzdelmet a természeti világ ellenében, csakis mint társadalmi alany, vagyis mint bizonyos határozott társadalmi alakzatok képviselője kezdheti meg a konkrét valóságban. Láttuk azt, hogy az embernek a természeti világ ellen folytatott küzdelmi formái adják meg a társadalmi fejlődés magyarázatát; hogy a küzdelmi formák és társadalmi formák haladása, kölcsönösen feltételezik egymást. Világosabban szólva, beigazoltuk azt, hogy az ember gazdaszati élete bizonyos társadalmi alakzatok közt megy végbe, a mely alakzatok formája s a gazdaszati élet vivmányai között állandó és folytonos kölcsönhatás van.

Ezen felismert élettörvénynél fogva, természetszerűleg kellett az emberiség fejlődésének egyes korszakaiban, különböző alakulatokat megállapítanunk.

Minden korszaknak megvan a maga társadalmi és gazdasági élet formája, mely életformáknak képviselőit képezi a társadalmi tekintély és társadalmi traditio.

Hát vajjon micsoda társadalmi és gazdasági életformákkal bir a modern emberiség a francia forradalom óta?

Erre senki sem merne bizonyára igenlőleg válaszolni. Általán elismert, s nemcsak a tudomány emberei előtt, hanem a nagy tömegek köztudatában is elterjedt tétel az: hogy a modern emberiség egy nagy átalakulási folyamatban van, melyből még állandó életformák, sem a társadalmi, sem a gazdasági életben nem jegezedtek meg.

Tehát, úgy társadalmi, mint gazdasági életünk nem bir határozott keretekkel, nem bir ennél fogva a társadalmi tekintélynek és traditiónak képviselőivel sem, melyek a fejlődést irányítanák.

Vagyis társadalmi és gazdasági életünk különböző ágazatai nem birnak alanyi öntudatig emelkedett formákkal.

Az alanyi mozzanat még nem fejlődött ki, azért nincs sem társadalmi sem gazdasági életünknek irányt adó tekintélye, irányt adó traditioja. Azt csak határozott irány nélküli törekvés, jobban előretörés jellegzi. Szóval az egy fejlődés, melynek csak rugója van, de iránya nincsen, egy organikus életformák felé való fejlődésben mozgó chaos!

A chaosnak organikus élettörvénye nincsen, de megvan benne az anorganikus anyag törvénye, t. i. a nehézkedés és esés, vagyis a tömegek törvénye.

A modern emberiség chaotikus átalakulási folyamatban mozgó társadalmi és gazdasági életének is megvan a maga törvénye, s ezen törvény lényegileg nem lehet organikus természetű, hanem az csakis az anorganikus anyag — vagyis a tömegek törvénye lehet.

A modern emberiség társadalmi és gazdasági életének törvényhozója, a nehézkedés és esés lett. A tömegek törvénye uralkodó abban.

Hát most, a mennyiben a tömegek törvényének nyilvánulása is, a formai logika törvénye szerint, bizonyos alanyi mozzanatot képez: ezen törvény képviselőjeként jelentkező «alany», a tőke.

De a tömegek törvényének uralma, a nehézkedés és esés szabályain kívül, egy más szabályt is léptetett életbe: ez pedig abban áll, hogy minden hatás visszahatást von maga után (vonzás és taszítás).

Valamint a modern társadalmi és gazdasági életben uralkodó hatalmi tényezők összessége a tőkében találta meg alanyi kifejezését: úgy a modern társadalom és gazdaság elnyomást szenvedő tényezői viszont a munkaszervezet formai eszményében jutnak alanyi nyilvánulásra.

A múlt század — a felvilágosodás századának végével uralomra került materialismus hatása alatt álló szellemekben, szinte a tömegek törvénye jutván uralomra, a physiokratismus és industrialismus (smithianismus) rendszerével szemben, mely a francia forradalom által proklamált «szabadság, egyenlőség, testvériség» jelszavainak elsőjét írta zászlajára: azon jelszavak másodikát tüzték lobogójukra a socialismus és communismus iskolái. Az egyenlőség jelszava mellett, a modern emberiség életében egyedül létjoggal bíró társadalmi alanyként a munkaszervezetet proklamálták, s egyben harcra állították az uralmon levő társadalmi alany, a tőke ellen!

Valamint az industrialismus a «szabadság» nevében üzent hadat a társadalmi tekintélynek és tradíciónak: úgy a szocialismus és communismus az «egyenlőség» nevében küzd a társadalmi tekintély és tradíció ellen.

Mindkét harcoló fél tulajdonképen közös alapon áll: a modern materialismus közös világnézetében.

Mindkét fél csak az abstract «embert» nézi, egyik sem tekint be mélyebben az ember concret természetébe; egyik fél sem ismeri az emberiség életének valódi mozgató erőit, egyik fél sem tudja azt, hogy az emberi élet lényegét, a közös céltudat által létrehozott organikus formákban — a kölcsönhatás nagy élettörvénye alatt végbemenő fejlődés képezi, s hogy ezen — fejlődési korszakokként változó formáknak képviselőiként: mint társadalmi alanyok, a társadalmi tekintély és tradíció szerepelnek.

Mindkét fél tehát az emberi társadalom életének alaptörvényét támadja meg, midőn az organikus életfejlődés alaptényezőit képező társadalmi tekintélyt és tradíciót tagadja meg — egyik a «szabadság», másik az «egyenlőség» nevében. S chimaerat kerget úgy az egyik fél, midőn végnélküli fejlődést és haladást vár a társadalmi tekintély és tradíció «békóiból felszabadult» modern társadalom gazdasági rendszerétől; — mint a másik fél is, midőn tekintély és tradíció alaptényezői nélkül kíván munkaszervezetet létesíteni, s a munkások a pusztá «gazdasági érdek» rugója által véli egyesíthetni: közös mun-

kaeszközök és közös munka, de külön egyéni haszonélvezet mellett a socialdemocratia, közös munkaeszközök, közös munka és közös haszonélvezet mellett a communismus.

Nem ilyen gyakorlati életeszmények képesek az emberiséget lelkes együttműködésben egyesíteni!

A tisztán anyagi érdek és haszon nem egyesít — hanem szétválaszt.

Más magasabb, az emberi természet méltóságának megfelelőbb gyakorlati életeszményre van az emberiségnek szüksége azon nagy küzdelemben a természeti világ ellenében; mely életeszmény kifejlődését, a modern chaotikus állapotokból a megoldás felé vergődő fokozatos alakulataiban, különös bővebb fejtegetésben kellend előadnunk.

Dr. Kiss Mihály,
szolgabíró.

ISKOLA.

A PAEDAGOGIUM.

A vallás és közoktatási ministerium nemrég egy rendeletet intézett az illető hatóságokhoz, a budapesti állami elemi és polgári iskolai tanítóképezdek tárgyában. A rendelet tartalma az, hogy a budai fiu- és az Andrassy-uti leány-tanítóképezdeket egy ranggal fölebb emeli, jogot s alkalmat adván nekik a tanítóképző intézetek tanárainak kiképzésére.

Az a mód, melyet a közoktatási kormány a képezdei tanárképzés czéljára választott, a lehető legegyszerűbb s épen ebben fekszik intézkedésének bölcsesége. Mindkét nevezett intézetnél az elemi és polgári iskolai képezdet végzett növendékek közül a tanszakok mindegyik csoportjára egy, legfőlebb két növendéket az intézetben még egy, legfőlebb két évre benmaraszt. A tanári karok gondos kiválasztása után ekként benmarasztott növendékeket az elemi tanító-képezdek tanár-jelöltjeinek tekinti. Főfeladatukká a gyakorlati kiképzést teszi, nevezetesen arra kötelezi, hogy az intézet tanárainak tanításait szorgalmasan hallgassák, a tananyag feldolgozását s a tanítás módját figyelemmel kísérik, tanáraik vezetése mellett a tanításban közvetlen részt vegyenek. A tanárjelöltek munkaköre ekként az intézetekben levő gyakorló iskolákban való tevékeny működés s a módszeres eljárás elveinek gyakorlati uton elsajátítása közt oszlik meg. Elméleti továbbképzések jórészt magokra van hagyva; e nemü tanítások, leczketanulás alól föl vannak mentve. Nékány kiválóbb jelentőségü, iskolát alapított philosophust és paedagogust kell nekik legfőlebb, az illető tanszak tanárainak utasítása és vezérlete mellett, magánuton tanulmányozniok. Az intézetben tartózkodásuk ideje alatt természetesen el vannak látva a létfontartásokhoz szükséges segélyvel.

Rövid körvonalaiiban, ime abban áll a most hivatalosan is közzétett, noha már a múlt évi augusztus hóban megjelent s ugyancsak a jelen iskolai év kezdetétől életbe lépett miniszteri rendelet értelme. Egy minden tekintetben egészséges, fejlődésre képes eszme lett ezáltal beajtvva közoktatásunk intézeteibe, oly eszme, mely szerencsésen kapcsolódik iskoláink hagyományaihoz, régebbi iskoláink eredménydús eljárásához. A rendeletben foglalt eszméhez föltétlen elismeréssel járulni kell mindannak, a kinek itéletében van még némi, közoktatásügyünk utóbbi fejleményei alatt oly ritkán tapasztalható, a külföld utánzásától ment, önállóság. Közoktatási kormányunk jó sugallatának engedett, mikor a többször említett rendelettel a népoktatás ügyében az elhatározó lépést megtette s immár csak tevékeny működésre, az elhintett jó mag tovább ápolására van szükség, hogy a népoktatás állapotában, az intézetek belszervezésében is a kívánt megújulást lássuk.

Mert, miről van szó!

Mikor az 1868-iki emlékezetes évvel, a XXXVIII. törvényezikben a hazai népoktatás ügyének alapjai megvettettek, megszabtuk ugyan, hogy miféle intézményekkel és intézkedésekkel akarjuk a célt elérni. Ez intézményeket és intézkedéseket azóta részint újabb törvényezikkel, részint kormányrendeletekkel tökéletesíteni igyekezzünk. Mindez eljárásunkban, nevezetesen a népiskolák, a felsőbb népiskolák, a polgári iskolák, a tanítóképezdek szervezésében elég szembeötlő volt az ingadozás. Gyakorlati életszükségletek s elvek keltek egymással harezra, melyeknek hatása átérezhető népoktatásunk mai állapotán.

Legérezhetőbb volt mégis, népoktatásügyünk szervezetében, a képezdei tanárképzésre, a népoktatás betetőzésére s részben ellenőrzésére vonatkozó intézkedéseink fogyatékosága. Hogy ez utóbbit említsük meg először: a tanfelügyelők minden próba nélkül, merőben bizalmi alapon s gyakran elég szerencsétlenül lettek kiszemelve. Tisztelet a kivételeknek, de egynél az első sorban megkívánt adminisztratív képesség, másnál a tanügy iránti lelkesedés, legtöbbször hivatásuk kellő megbecsülése hiányzott. A tanfelügyelői intézmény, annyi év multán s megpróbáltatásai közepett sem válhatott a népoktatás oly forumává, mely testületi szellemet keltve, irányt adna a jövőre. Az irányadást, mind maig, vagy a népiskolákat fentartó társadalmi kapcsolatoktól, melyek ugyan az egy közjogi s némi felekezeti velleitásokat kivéve, meglehetősen passzív viselték magukat, vagy még inkább a központi kormánytól kaptuk. Egy-két iskolafentartó közeg, s ezek közt a fő-

város s aztán néhány intézet, mint a budai állami elemi és polgári iskolai tanítóképezde képez dícséretes kivételt. A főváros mindenekelőtt a népoktatásügyre fordított jelentékeny anyagi eszközeivel tünt ki, egyébként pedig, tudniillik az intézeteinek szervezésében ellenmondás nélkül rendelte magát alá a közoktatási kormány intézkedéseinek. Önállóan készített népiskolai tanterve, tudnivaló, maig sem jutott abba a stádiumba, hogy megerősítést s így alkalmazást nyerhetett volna. Iskolaszékei, bármily előkelő, s a tanügy belsükségelei iránt élénken érdeklődő tagokból állítottak is össze, alig foglalkoznak mással, mint administratív teendővel s e foglalkozásban osztozik maga a tanügyi szakosztály. Az anyagi kiadások fedezésén, a tanító testület megválasztásán, egy szóval a materialen kívül alig hallatszik e minden tiszteletre méltó osztályból, s a mellé rendelt tanügyi bizottságból más ige. Ott az a felfogás uralkodik, hogy a törvény a központi kormánynak adta meg a népoktatás belserveszetére nézve az intézkedés jogát, neki csupán az ellátás édes kötelezettsége maradt fenn.

Annál érdekesebb, hogy egy intézet, mely pedig közvetlen állami intézkedés alatt áll, s ugy ellenőrzés, mint szervezet tekintetében egyenesen a közoktatásügyi kormány alatt áll, mert tudott küzdeni egy oly czél felé, mely a közoktatásügyi kormány támogatását is megnyervén, ma oda jutott, hogy a népoktatás szervezetének betetőzését hathatósan elősegítse, hogy betöltse azt az ürt, melyet eddigi törvény-cikkeink és törvényes intézkedéseink a népoktatás ügyében hagytak.

A többször említett budapesti állami elemi és polgári iskolai tanítóképezdéről s ennek a népoktatás ügyében kifejtett működéséről szólunk. Szólni kívánunk pedig nem annyira a sikerekről, melyek a gyakorlati ember előtt az iskolák egyetlen próbakövét alkotják, noha e részben is elég mondanivalónk lehetne, melyekhez méltó támpontokat szolgáltat a nevezett intézet: «Multja és Jelene (1873/74—1880/81)» czimű, 1882-ben megjelent 528 nagy oktáv lapra terjedő hivatalos gyűjteménytár s egyuttal iskolai értesítő. De szólni kívánunk ama philosophiai becséről, mely az intézmény alkotásában nyilvánul. Mert ne feledjük, hogy a társadalmi élet terén egy egészséges intézmény alkotása ép oly mértéke és tanubizonysága a szellemi erőnek, mint egy physikai törvény felfedezése a tudomány, vagy egy műdarab alkotása a művészetek terén.

Önálló eszmén nyugvó, egészséges intézményt látunk mi a budai főntnevezett intézetben, olyat, a minőt az iskolai élet terén az újabb

időben nem alkotánk; s épen e meggyőződésből vezéreltetve hívjuk fel rá a közfigyelmet.

A budai állami elemi és polgári iskolai tanítóképezde egész 1873—74-ig abban a helyzetben volt, mint az ország többi elemi tanítóképezdéi. Feladata sem terjedt tovább, mint hogy a népiskolák számára a törvény értelmében hasznavehető tanítókat képezzen.

Az 1873-ik évvel lép előtérbe az intézet kiválása a többi hasonrangu intézet keretéből. Ekkor teszi, az elemi iskola tanítóképzés mellé második céljának a polgári iskolák tanítóinak kiképzését. A főntebb czimzett hivatalos értesítő bő adalékokat nyújt a polgári iskolai tanítóképezde küzdelmeiről, részletesen elősorolja az intézet mindkét ágának, s a mellettök lassanként kiképződött gyakorló iskoláknak fejlődését, ez adalékokban hű képet nyerünk, miként vált az intézetek belszervezete mind tökéletesebbé, hogyan kapott tulsúlyra a szaktanítás rendszere, mely lehetővé tette, hogy az intézet mindkét ágában ugyanazon tanerők taníthatták a megfelelő ismeretágakat, hogyan küzdött az intézet tanári kara a céljaihoz alkalmasabb tantervekért; hogyan fejlődtek ki gyűjteményei és muzeumai, hogyan állt elő köztartása és internatusa; a mezőgazdasági és ipari intézetek lassankint, mintegy észrevétlenül, hogyan sarjadtak föl, s ma, másfél évtized mulva, mind e céltudatos, fáradságos küzdelem eredményeként, mint mutatnak a változatos intézetek, egy eszmétől összetartva, hatalmas képet az új telepen s épületeiben. Ez immár négy év óta főnmálló épületben a hazai népoktatás tükrét látjuk oly képpen, melyet egy ideális kéz varázsolt elő.

Lehetetlen, hogy külön meg ne emlékezzünk ez intézet egy új ágáról, mely hivatva van arra, hogy iparosaink műérzékének kifejlődésére jelentékeny hatást gyakoroljon s egyuttal a plastika megkedveltetésében országos tényezővé váljék: az intézet gipszöntő műhelyéről. Tudva van, hogy a nemzeti muzeum, az országos mintarajztanoda a saját céljaira rendezett be hasonló gipszöntőt. Mellettök azonban mind szükségesebbé vált, hogy előálljon egy oly műhely, melyben a nép- és ipariskolák szükségleteire a rajzminták nagyban előállíttassanak. Magunk tudunk rá példát, hogy a hazai iskolák e nemü szükségleteiket a külföldi műintézetekből, a bécsiből és a stuttgartiból fedezték. Aztán még csak egy évvel ezelőtt a képzőművészeti társulatban élénk megbeszélés tárgyát képezte, miként lehetne oly gipszöntő műhelyt előállítani, melyben történelmünk kiválóbb alakjainak szobrai

olcsó áron megkészíttethetnők a tágabb közönség számára. A tárgyalások végmegállapodásra nem juthattak. S ime ugyanabban az időben egy ily intézet már tényleg fennállott, működött s tehetséges, fiatal szobrászaink mintái után jobbnál-jobb szobrait állítja elő nagyjainknak, a mellett az ipari és népoktatási czélokra, sőt a középiskolai törvényjavaslat bizottsági tárgyalásain oly erősen kiemelt, majd törvény meghozásakor elejtett, de a jövőben megvalósulásra váró, középiskolai műtörténelmi muzeumnak czéljaira alkalmas tárgyakat, olcsó árakon állítottak elő. Ez történik a budai állami elemi és polgári iskolai képezdében.

Mindez alkotást befejezi az az újabb intézkedés, melyről megemlékeztünk, tudniillik a képezdei tanárok paedagogiumának felállítása. Tulajdonkép alig hozott valami újítást vagy változtatást ez a paedagogiai intézkedés a képezde keretébe. Az intézeti ágak: polgári iskolai képezde, gyakorló iskolájával; az elemi tanító képezde, szintén gyakorló iskolájával maradnak ezentul is a képezde alkotó részei: a képezdehez csatolt ipari és mezőgazdasági intézeteken sem történik változás, ugyanaz maradt maig a tanári személyzet régi jogai és kötelezettségeivel, sőt hivatalosan a régi név alatt működik maig. Tényleg nem történt más, mint hogy a polgári iskolát végzett növendékek közül öt, még egy, esetleg két évre az intézetben marad, hogy a tanítóképezdei tanári pályára készüljön. E készüllet, valamint a megfelelő képesítés módja csak most van tárgyalás alatt; az a miniszteri rendelet, melyre hivatkoztunk, csupán körvonalait adja meg az intézetben maradt öt növendék hivatásának, a tervezet részleteit a tanárkarra s az igazgatótanácsra bizta. Nehány jóra való fiatal emberben reményt költöttek, hogy benmaradásokkal legegyszerűsebb uton juthatnak a tanítóképezdei tanárságra; a mi e fiatal emberekre nézve mostanig alig több a reménynél, az az intézet számára egy friss, életképes eszme, mely hivatva van, hogy feltegye a koronát a hazai népoktatás intézményére.

Mert hát — hogy még egyszer ismételjük a kérdést — miről van szó?

Arról van szó, hogy noha immár husz éve, hogy tanítóképezdét állított az állam s tartanak fenn, régibb idő óta a felekezetek, e képezdek tanári karának nem volt mind maig megfelelő iskolája. A képezdei tanárokat az állam, valamint a felekezetek vették onnan, a hol épen találták, a középiskoláktól, az egyetemektől, a polgári isko-

lából, a theológiai intézetekből. Egyszóval vették mindenünnen, merőben bizalmi alapon, arravalóságuk minden objektív bizonyítéka nélkül. Hogy mit kell kívánni egy elemi és polgári tanítóképezdei tanártól, az eddig sehol megállapítva nem volt, nincs megállapítva maig. A formálható s valóban formált követelmények tekintetében a nézetek eltérők. Egyik megelégszik, ha a tanítóképezdei tanárjelölt az elemi tanítóképezdét elvégezte; a másik legalább a polgári iskolai tanítóképezde bevégezését kívánja tőlök; a harmadik egyetemi tanfolyamot, középiskolai tanári képesítettséget követel; a negyediknek untilg elég, ha az aspiráns jó közpap vagy elemi tanító volt, hogy képessége elismerhető legyen. Kell-e pedig mondanunk, hogy a követelmények ez ingadozása egy törvényesen megszabott intézményhez, minő a képezdei tanárság, épen nem való? Ime az ide vonatkozó nézetek zűrzavarát fogja az új miniszteri intézkedés valami módon tisztázni. Azt olvassuk a miniszteri rendeletben, hogy a képezdei tanári állomásra pályázók közti alkalmasabb válogathatás czéljából történt az új intézkedés. E félénknek látszó szövegezés bennünket nem bánt, mert meg vagyunk győződve, hogy ma még csak a válogatást fogja megkönnyíteni a budai elemi és polgári iskolai tanítóképezde tanárképező munkája holnap azonban, mikor az új eszme, mint remélni lehet, élettelen intézménynyé válik, korlátot szab a válogatásnak, a tanítóképezdek kizárólag onnan ujonczozzák tanáraikat. Ehhez idő kell, kitartás s a most beojtott eszmének teljes megvalósítása. Mindegyik be fog következni, mert a föltételek adva vannak hozzá.

A mi az új intézkedésnek életképességét előttünk kétségtelessé teszi, az nem más, mint fellépésének szerénysége. Régi kollegiumaink remanens diákjaira és esküdtjeire, kikből egykori jóhitelű tanintézeteink professzoraikat vették, emlékeztet a miniszter intézkedése. Ez is csak annyit tesz, mint a mit a nevezett kollegiumok egykor tettek, néhány jobb tanulót egy-két évre visszamaraszt az alma materben, s ott több függetlenséggel és felelőséggel, mint a mivel eddig birtak, rubáz föl. Érintkezésbe hozta őket tanáraikkal, utat nyit előttük a tanításban, a gyűjteményekben, az ipari műhelyekben, a mezőgazdasági telepen való gyakorlatra; ösztönzi őket az önálló tanulmányozásra s mikor feladatukra éretteknek találja, mint tanárjelölteket vagy kész tanárokat bocsátja ki az intézet kebeléből.

Hivatásuknak jó korán való megbeesülése, a testületi szellem kifejlődése áll e módon elő s ha előáll, mint remélhető, a népoktatás

ügye végtelen sokat nyer általa. Kétségkívül ezt nyeri meg a népoktatás ügye, ha a budai képezde tovább, azzal az erélylyel küzd meg pályáját, melyet másfél évtizedes multjában tanusított.

S mennyi felemelő van abban a gondolatban, hogy egy intézet kebelében ott találjuk a hazai népoktatás minden tényezőjét. Ez intézet, az immár szokásos neven ugynevezett *paedagogium*, egy körfolyamatot mutat, mely az elemi iskolától, a képezdei tanárságig mindent magában foglal s mint az emberi organizmusban a szív, egy-egy dobbanásaival ujjá szüli, élénk mozgásba hozza a hazai népoktatás ügyét.

Okvetlen e feladatot szerzi meg magának a *paedagogium*, csak egy kissé kedvezzen is fejlődésének a szerencse. Mi, a kik a fejlődés ez első stádiumát kísérjük figyelmünkkel, legfőlebb arra nézve nyilváníthatunk véleményt, miként lehetne a szerencsét az intézethez lekötöni; s ott maradását biztosítani. E részben pedig mindennél világosabb előtűnik, hogy a *paedagogium* ama szerény alakjában, a mint a miniszteri rendelet körvonalozza, nem maradhat meg soká. Nevezetesen elő áll annak a szüksége, hogy a tanárjelöltek képezésével is megterhelt eddigi tanárok az új munkakörhöz alkalmazkodnak. A *paedagogium*-ban előáll a tágasb körü munka magasztos szükségessége. Egyenesen a tanárjelöltek érdeke fogja ezt megkövetelni. Egy olyan társadalmi állásu és foglalkozásu embertől, minő a képezdei tanár, a ki a *paedagogia* és *philosophia* legmagasb problémáival van hivatva a gyakorlatban megküzdeni, megvárjuk a szélesebb látkört, mint a mennyit egy elemi és polgári iskolai tanítóképezde adhat.

Nem kicsinyeljük ezzel sem magát az intézetet, még kevésbé tanárait. Ugy találjuk azonban, hogy a *paedagogium* tanári kara jelenlegi átlagos heti tizennyolcz órája s a tényleg fennálló tantervek által rárótt kötelezettsége mellett, annyira a *methodicus* ut követésére, a routine fentartására s állandósítására van kényszerítve, hogy nemsokára ki fog tűnni, hogy a rászabott új terhet meg nem bírja s foglalkozásának megszabott köre mellett az önállóságra késztetett tanárjelöltek szükséglete ellátásának meg nem felelhet. A dolgok természetes fejlődése hozza — és pedig nemsokára — magával, hogy a képezdei tanárjelöltek, kik közül kaphatja legilletékesebben egykor maga a *paedagogium* is tanárait, tágasabb látkört nyerjenek, mint a mennyit a *paedagogium* tényleges szervezése mellett nyujthat. Elő fog állni, hogy amaz egy-két év alatt, melyet a tanárjelöltek az intézet kebelében töltenek, a miniszteri rendeletben körvonalozott gyakorlati, illetőleg *methodikai*

képezésen túl, melyekben az elemi és polgári iskolai tanítóképezdei tanfolyam idején bő részök vala a tanulóknak, már csak a tőlük követelt önálló tanulmányozás érdekében is kifejlődik ez érdeklődés magasabb elméleti képzés iránt. Azok a korszakjelölő philosophok és paedagogusok, kikre a miniszteri rendelet egyenesen ráutal, meg fogják követelni, hogy képök, a közművelődésre tett hatásuk nagyobb közvetlenségben domborodjék ki a tudvágyó fiatal emberek előtt, mint a minőben a képezdekben, még a polgáriban is, tárgyalhatók. Önkénytelenül fölmerül majd az a gondolat, mért ne tehetnők lehetővé a nevezett tanárjelölteknek, kikből legilletékesebben választhatják majd nemcsak az elemi, a polgári iskolai tanítóképezdek, a paedagogium tanárait, hanem a tanfelügyelőket s a magasabb népoktatási adminisztráció hivatalnokait, mért ne bővíthetnék elméleti ismereteiket a helyben, kéznél levő egyetemeken?

Mi csak a magasabb, az önálló művelődés érdekeit követeljük a nevezett tanárjelöltek számára, azt az önálló munkásságot, melynek magvát a többször említett miniszteri rendelet elhintette. Meglehet azonban, hogy más alakulást vesznek a dolgok, mint a melyről szölvünk: nevezetesen az egyetemek látogatása, részint ezek szervezete s végtelen lassú átalakulása miatt a modern igények szükségletei felé, valamint a paedagogium intézetében előállható nehézségek miatt a kapcsolat a paedagogium s az egyetem közt nem lesz egykönnyen megtalálható. Ebben az esetben az önálló munkásság megszerzése iránti törekvés magára a paedagogiumra hat vissza s azzá alakítja, a mivé tényleg válni törekszik, a népoktatási intézetek akadémiájává, megbővült szervezettel, tanári karral stb.

Mi csupán azt sajnálnók, ha a paedagogium soká megmaradna abba a pangásban, melyet a képezdei tanárképzés eszméjének oly szerencsés beajtása után, de a régi keretek föntartása mellett tényleg maig tapasztalunk. De nem fog megmaradni. Az életerős eszme előre tör s kivivja létfontartásának szükséges föltételeit. Meglehet, eddig is csak a pénzügyi nehézségek állták útját fejlődésének. Muljanak el azonban azok, a Göthe által is ugynevezett «verfluchte Schulden-Jahre», vagy még inkább, szünjék csak meg torzképük visszataszító hatást gyakorolni a köztudatban mindarra, a mit a közélet idealisnak mond: a paedagogium is ujult erővel futja tovább pályafutását.

Bokor József.

A PHILOSOPHIA HELYFOGLALÁSA FŐISKOLÁINK TANRENDÉBEN
az 1887/8 év 2-ik felében.

1. *A budapesti kir. magyar tudomány-egyetemen.*

Általános neveléstan heti 3 órán, Lubrich A.-tól.

Általános tanítástan heti 2 órán. Ugyanattól.

Az újkori philosophia története, heti 4 óra, Medveczky F.-tól.*

Psychologiai problemák, heti 1 óra. Ugyanattól.

A 18 és 19. század paedagogiai elméletei, heti 2 óra. Ugyanattól.

Philosophia Seminarium. Ugyanattól.

Eszthetika; a szép fő formái, heti 3 óra. Beöthy Zs.-tól.

Faust és az Ember tragédiája, heti 2 óra. Ugyanattól.

Ethikai eszmék és elméletek kritikai fejtegetése, heti 4 óra. Pauer Imrétől.

Logika, heti 2 óra. Ugyanattól.

Középiskolai paedagogia, különös tekintettel a hazai középiskolákra heti 2 óra. Ugyanattól.

Általános paedagogia, heti 3 óra. Kármán M.-tól.

A paedagogia története, heti 1 óra. Ugyanattól.

Történetírás és történet philosophiája, heti 1 óra. Alexander B.-tól.

A nevelés és oktatás elve és gyakorlata történelmi és lélektani alapokon, heti 4 óra. Bihari P.-tól.

Philosophiai convertatorium. Kant Prolegomenai, heti 1 óra. Bánóczy J.-tól.

A positiv philosophia befolyása a paedagogiára, heti 2 óra. Bokor J.-tól.

H. Spencer és A. Bain, mint paedagogusok, heti 4 óra. Ugyanattól.

Jogbölcsezet, heti 5 óra. Schnierer A.-tól. (A jogi karban.)

Jogbölcsezet, heti 5 óra. Pulszky Ágosttól. (A jogi karban.)

Az evolutionista iskola, jog és társadalom bölcsezet nézeteinek ismertetése; heti 1 óra. Pikler Gy.-tól. (A jogi karban.)

Hittudomány-bölcselet, heti 2 óra. Kanyurszky Gy.-tól.

2. *A kolozsvári magyar királyi Ferencz-József-tudomány-egyetemen.*

A régi philosophia története, heti 3 óra. Szász B.-tól.

Erkölestan, az általános (elméleti) rész, heti 4 óra. Ugyanattól.

Gymnasiunai paedagogia, heti 4 óra. Felméri L.-tól.

A középkori egyetemekről, heti 1 óra. Ugyanattól.

Bölcseleti jogtan, heti 5 óra. (Kitől, a lezkerend nem mondja meg.)

* Medveczky Frigyes, miniszteri küldetéséből a francia iskolák tanulmányozására menvén, előadásokat nem tart.

3. A pozsonyi kir. Akadémiában.

Tanrende első lapján az igazgatóság következő közleményét olvassuk:

«Ő császári és apostoli királyi felségének 1875. évi január hó 6-án és 27-én kelt legfelsőbb elhatározásaival — 1875/76 tanévtől kezdve — a pozsonyi királyi akadémián külön bölcsészeti tanfolyam állítottatott föl és rendszeresítettet oly módon, hogy mindazok, kik az említett tanfolyammal összekötött szoroson vett bölcsészeti tantárgyakat a szabályszerűen megkivántató idő alatt rendes tanulói minőségben s az egyetemi bölcsészeti hallgatókra nézve fennálló szabályzat által megállapított óraszámban hallgatják, az egyetemi pályavégzett bölcsészeti hallgatók számára biztosított jogokat élvezik s az illető szigorlatokhoz bocsáttatnak (1875. évi január hó 13-án 932. szám, február hó 6-án 2745. szám és július hó 18-án 9207. szám alatt kelt közoktatási miniszteri rendeletek). Azoknak pedig, kik a középiskolai tanári képesítést is elnyerni óhajtják, az 1883. XXX. t.-cz. intézkedései, s a nagyméltóságú vallás- és közoktatási magyar királyi Ministeriumnak 1883. évi augusztus hó 10-én 19,598. szám alatt kelt rendelete értelmében azon szakmánál, melyekre ezen tanfolyamnál tanszékek rendszeresítve vannak, nevezetesen a magyar-, a classicai- és a német nyelvészetnél s a történelemlnél, az itt eltöltött évek a középiskolai tanári vizsgálatnál teljesen beszámíttatnak. És amennyiben végre az 1883/84. tanévtől kezdve, a nevelés- és oktatástanra és ezek történelmére vonatkozó előadások tartása is elrendeltetett, a tanárjelöltek a középiskolai tanárvizsgálathoz megkivántató paedagogiai tanulmányozást is végezhetik e tanfolyamon.»

A bölcsészeti tanfolyam külön ezimén elősorolt tanrendből pedig megtudjuk, hogy az egy Ethika kivételével, melyet Vutkovich heti 4 órán ad elő, egyetlen philosophiai, annál kevésbé paedagogiai tantárgy sem adatik elő. E tény mindenestre tanulságos illustratiója a főt idézett intézkedéseknek.

ÉRTESÍTŐ.

*Erkölciség szabadakarat nélkül. Irta dr. Öreg János,
Debreczen 1880. Kis 8° 176 lap. Ára 1 frt 20 kr.*

Azok a fejtegetések, melyek a tent czimzett kis műben is foglaltatnak, mindig hálás tárgyát fogják képezni az értelmi arisztokratia irodalmának. E fejtegetésekben az emberismeret legmagasabb s a mellett folytonosan gyakorlati kérdései jönnek szóba.

Teljesen érthető, hogy a természetismeret jelen virágzása s ez ismeretből az ember hasznára és kényelmére s mindezek folytán az általános művelődésre háramló eredmények következtében felülkerekedett, — a fent czimzett kis mű is azt példázza, — tulsúlyra jutott az a nézet, hogy az emberismeretnek is az lesz a leghelyesebb módja, mely a természettudományban oly kitünőnek bizonyult. Az emitt sikerre vezetett vizsgálódásnak nem relativ az értéke, így vélekednek sokan. Csak meg kell lelteni a módokat, hogyan lehet a szemmeltartást az emberek egymásközötti viszonyaira, az e viszonyokból alakult közintézményekre, az intézmények közszellemére alkalmazni, a vizsgálat eredménye — így mondják legalább — ép oly gyümölcsöző lesz itt is, tudniillik a művészetben, az államban, az egyházban, az iskolákban, mint volt a rajtunk kívül eső, tőlünk függetlenebb természetvilágban.

De nemcsak a siker, melynek a gyakorlati ember előtt egyetlen döntő bece van, hanem a tudomány érdeke is követeli, hogy a természet vizsgálásában czélszerűnek bizonyult módok leljenek alkalmazást az előbb említett szellemi körökben, mint közönséges néven nevezni szokták, az erkölcsi világban. A tudomány az egységre, a tarka világ különféle jelenségeinek egy szempontból felfogására törekszik. Már pedig a különféle jelenségek egy részében, a szorosabb értelemben

ugynevezett természetiekben a vizsgálódás maga helyesnek bizonyult, melyet mellőzni semmi áron sem szabad s így minden érdek, a hasznosság s a legsublimisabb tudományé egyaránt azt követeli, hogy a sokszor említett természettudományi alapot és módszert kell föntartanunk s mellette el kell ejtenünk a vizsgálatnak minden más alapját és módszerét.

Meg is mondják nyíltan, hogy mit kell elejtenünk, tudniillik a speculatiót, melyről egyszerűen s mindenkorra kimutatottnak vélik, hogy soha semmi eredményre nem vezetett s jóslásképp hozzáteszik, hogy nem fog vezetni ezután sem.

Hogy a speculationak a természetvizsgálódás módszerei mellett, sőt magában a természettudományban mi alkalmazhatósága és haszná van, tehát hogy egyszerű elejtése mennyi kárral járna, azzal itt nem foglalkozom. A kérdés mindenestre nyílt kérdés, melynek actái máig egybegyűjtve nincsenek, annál kevésbé várható tehát, hogy befejezve legyen.

A mire én itt a figyelmet röviden irányozni kívánom, melyre a kezünk alatt levő kis mű adott alkalmat, az abban áll, hogy a természettudományi vizsgálódás módszerének föltétlen helyessége alapján is lehet szó különbségekről tárgy és tárgy között s e különbségek az ismeretszerzés körében is megéreztetik hatásukat. Nézetem az, hogy a természettudományi vizsgálódás még oly eredménydus sikereiben sincs kezeség arra nézve, hogy ugyanazon sikereket fogjuk elérni akkor, ha e módszert nem a természeti tárgyakra, hanem a tőlük constitutív alapjaiban különböző szellemi tárgyakra fordítják.

A most kijelölt pontban térek el dr. Öreg János szóban forgó munkájának irányától s természetesen eltérek mind amaz iránytól, mely e munkával egyértelemben a szellemi élet nagy intézményeit egyszerűen elhanyagolja, ez intézmények magvát pedig, értem a belátást, a cselekvést, a műalkotást, vagy nevezve általánosabban ismert nevein: az igazat, a jót, a szépet a természettudományi módszeren végleg és teljesen kimagyarázhatónak véli.

Az az egész elmélet pedig, melynek Sz. könyve a szolgálatában áll, azt tűzte céljának, hogy természettudományi módszerrel magyarázza meg a csak most mondott belső, de azért külső tényekben nem kevésbé nyilvánuló világot, azt a világot, melyet egyszóval erkölcsi-nek szokás nevezni, a szó legtágasb értelmében. Nos, hát ez az az elmélet, melyet determinismusnak hívnak; vagyis az ócska determinis-

tikus elmélet emez újabb ruhát öltötte, hogy portékáját, mielőtt az elméletek köréből végleg eltűnnék, még egyszer piacra hozhassa. Nem dr. Öreg Jánost vádolom én ezzel, hisz ő maga azt mondja, hogy «szerencsénkre a kérdést a megelőző gondolkodók meglehetősen tisztázták, nekünk csak azok munkálkodása gyümölcseinek leszakítása jutott osztályrészünkül» (8. lap). Én azzal az elvvel állok perben, hogy a rajtunk kívül eső természeti világban eredménydúsnak bizonyult vizsgálódási módszer föltétlenül érvényes volna a vizsgálódás oly körében is, melyben nem kevésbé jelenségekről van ugyan szó, de mely jelenségeknek constitutív elvei merőben különböznek a természetiektől. Azt állítom, hogy az erkölcsi világ, vagyis explicite: a nevében működő rugók, s ezek alapján létrejött eszmével terhes alkotások és intézmények, bármennyire magukon hordják is physikai rokonosságuk zálogát, mely rokonosság kiderítésére s a bennök határozódó korlátok kitűzésére a természeti vizsgálódás módszereinek megvannak üdvös sikerei, vég instanciában nem e módszerektől, nem is a természettől várják a fölvilágosításukat. Felvilágosításaik kizárólag saját beltermészeteikből származhatnak s ennek magyarázásában jut bő helye a föntebb említett speculációnak.

A kérdésben én akként gondolkodom, hogy egy erkölcsi tett megbecslésére nem nyújt kielégítő alapot sem a régi deterministikus elmélet, az az elmélet tudniillik, mely a természettudományok mai virágzását megelőzőleg az akarat megkötöttségét hirdette, sem az az új determinismus, mely a mai természettudományi vívmányok alapján állva, a physiologia, a psycho-physika utjain evolutionista, utilitarianus stb. elméleteket hozott világgá. E magyarázatok, hogy úgy szóljak, kérelhetlen bizonyossággal bemutatják nekünk azt a határt, melyet az óra ingája befut, csak arra nem adnak kielégítő feleletet, hogy az inga futását mi ok idézte elő. Az a «boldogság», az «önmagára nehezkedés», az «önzés», a «haszon» és a többi, melyet ily feleletképen kívánnak feltüntetni, éppen csak elv számában nem kelendő.

Ahhoz, hogy az erkölcsi világ összes intézményeivel, elveivel egyetemben kielégítő magyarázatot leljen, az a legelső teendő, hogy meg kell szabadulnunk attól a babonától, mintha magyarázásának útja az elcsépelet determinismus és a vele ellentétes liberum arbitrium indifferentiae tanában volna keresendő. Mindkettő megszűnt önálló elven nyugodni. Az utóbbit természetesen a természettudományi vizsgálódás tette tönkre s ma már nincs is számbavehető védője. Az előbbi, tudni-

illik a természetvizsgálódás új köntösébe öltözködött hajdani — s jelentőségét csupán az ellentétes liberum arbitrium indifferenciaenek köszönő determinismust el kell ejteni s felnyitni az utat az erkölcsiség s a szellemi élet tényeken nyugvó tanulmányának.

Dr Öreg János még azon az állásponton áll, mely a természet-tudományi vizsgálódás módszerének föltétlen érvényét, s a természeti-ekben tapasztalt sikerhez méltó eredményét jósolja az erkölcsi világban is. Nem rajta mult, hogy célját el nem érte, hanem tárgyán. Maga könyvének czime: Erkölcsiség szabadakarat nélkül, paradoxon. Nem árt vele senkinek; de nem is használ.

Bemutatva a kezünk alatt levő könyv tendenciáját, áttérek részletei bemutatására: Négy önálló fejezetben tárgyalja a kérdést, s egy bevezetésben. «A szabadakarat kérdése közel érdekel bennünket, mert ez belevág ugyszólván mindennapi életünk keretébe. Itt nem pusztán arról van szó, hogy egy eddig még megfejthetlennék bizonyult elméleti kérdést megoldjunk, hogy biztos tudomást nyerjünk lelki működésünk egyik ágának minemüségéről, hanem főleg gyakorlati szempontból fontos e dolog tisztázása. Az államférfi, a törvényhozó, a nevelő, sőt minden egyes ember érdekelve van ama kérdés megoldása körül, hogy akaratelhatározásunk s abból folyó tetteink minden előző külső és belső okoktól függetlenül, vagyis szabadon, önkényszerűleg mennek-e végbe, vagy pedig, mint mások vélik, akaratelhatározásunk és így azzal együtt tetteink is megelőző külső és belső indító okok következményei, vagyis, hogy a szellemvilágában ép ugy törvény és rend uralkodik, mint a természeti tünemények világában. Mert az első felfogás mellett sohasem számíthatnánk még a körülmények ismétlődésénél is ugyanazon következményekre, mivel a szabadakarattal bíró valóság minden önelhatározása alkalmával a cselekvéseknek egészen új sorát kezdi: a második felfogás mellett pedig, mint a természet tüneményeinél, úgy az akaratéinál is bátran számíthatunk arra, hogy a mi egyszer megtörtént, a körülmények ismétlődésével, máskor is meg fog történni.»

Ebben jelöli meg kiinduló pontját, melyben tehát nyilván elmosódik az a határvonal, melyet föntebb a természet és a szellem közt megvontam. Ezt erősíti meg lejjebb az a kifejezése is: «A társadalomtan művelője sem kérkedik ma már abban, hogy szorgalmas utánjárással sikerül az emberi *tetteket* vezérlő törvényszerűséget felfedezni». A felfedezést igaz, nem igéri szerző; összesen annyit mond, «hogy ha

nem sikerülne is e nagy kérdésnek oly meggyőző módon való megoldása, hogy általa minden további vita feleslegessé, vagy épen lehetlenné válnék (?), annyit talán elérünk, hogy az eltérő. nézetek tisztázódnak, a mi az ügy érdekében nem jelentéktelen eredmény». Ezek foglaltatnak a bevezető sorokban.

Az első fejezet «tájékozódás az erkölcsstan terén», czimén következő eszmesorozatot követi: Az ember mindent magához mér. — A jó és rossz. — Természeti és erkölcsi rossz. — A jó és rossz közt tett különbség viszonylagos. — Az erkölcsiség csakis társadalomban állhat elő. — Érény a mi a társadalom létét és jóllétét előmozdítja, bűn a mi ezeket hátramoszdítja. — E szabálytól eltérőnek látszó erkölcsi törvények magyarázata. — A hasznosság alapelve mindinkább uralkodóvá lesz az erkölcsiség terén. — Mi'l boldogsági elve. — A boldogsági elv nem vezet okvetetlen önzésre. — A boldogsági elv ellen tett kifogások czáfolata. — Az akarat formája, mint erkölcsi mérték. — Föltétlen jó s föltétlen rossz. — Az erkölcsi eszmék tisztázásának szükségessége. — A lelkiismeret kérdése. — A lelkiismeret nem velünk született önálló tehetség, hanem hosszas fejlődés eredménye. — A lelkiismeret a társadalmi intézmények másolata. — Kant főerkölcsi elvét szintén a boldogsági elvvel támogatja.

A második fejezet tartalma: «A kötött akarat elmélete» czimén a következő. Az akarat meghatározása. — Az akarat indító okai. — A szabadakarat tanát a felelősség kedvéért találták ki. — A szabad és kötött akarat tantételének keletkezése Buckle szerint. — Ugy a szabad, mint a kötött akarat tantétele megegyezik a vallásossággal. — A kötött akarat nem egyeztethető meg az erkölcsiséggel: ha úgy fogjuk fel, mint fatalismust; — ha úgy értjük, mint Spinoza; — de meg egyeztethető, ha a külső indító okok mellett belső indító okokat is elismerünk. — Az akarat indító okainak elősorolása. — Az indító ok, mint czél. — Közel s távol eső czélok hatása. — Az akarat valódi mivolta. — Indító okok összeütközése. — Megfontolás. — Választási szabadság. — Elhatározás. — Jellem. — Erkölcsi elvek. — Az erkölcsi elveket a társadalom állapítja meg. — A lelkiismeret a társadalmi bíráskodás mintájára alakult belső bíró.

A harmadik fejezet tárgya: «A kötött akarat elméletének tudományos jogosultsága» czimén: A szabadakarat közönséges felfogása. — A szabadakarat fogalmának keletkezése Fouillée szerint. — Ellentett fogalmak tetszés szerinti megvalósítása ugyanazon perczen. — Indító

okoktól való függetlenség. — A szabadakarat mellett öntudatunk tanuskodik. — Ennek megezáfolása. — Az akarat mint szabad ok, mely szül ugyan okozatot, de nincs előző oka. — A szabadakarat tana Kant szerint. — Érzéki s értelmi világ. — A szabadakarat, mint a gyakorlati ész követelménye. — Kant ingadozása, mely szerint majd az akaratot, majd a gyakorlati észet tartja szabadnak. — Kant értelmi szabadságról szóló tana, a bűn eredetéről nem ad felvilágosítást. — Értelmi és tapasztalati jellem. — A tapasztalati jellem Kant szerint is a szükségképeniség törvényének hódol. — Az értelmi jellem egyenlő az erkölcsi alapelvek megválasztásával. — Kant megváltoztatja az értelmi jellemről szóló tanát, hogy a bűn eredetét kimagyarázhassa. — Schoppenhauer következetesebb Kantnál az értelmi jellem felfogásában. — Az akarat csak végrehajtó tehetség: az értelem szabja elé a törvényt. — Az értelem nem független tárgyaitól, de az akarat cselekedhetik az értelem ellenére. — A szabadakarat oly felfogása, hogy az külső és belső akadályoktól való függetlenség. — Az ész által való korlátoztatás a valódi szabadság. — Anyagi szabadság, alaki szabadság. — Az ember szabadsága egyenlő a kénytelenséggel. — Az oksági törvény alól az emberi akarat sem képez kivételt. — Erre alapítja eljárását a nevelő, politikus, törvényhozó, a gazda s minden gyakorlati ember. — Az oksági törvény általános uralmát fokról-fokra ismerték fel. — Állandó és esetleges okok összeműködésének eredménye. — Szabályszerűség. — Az erkölcsi statisztika szabályszerűséget mutat. — Példák a halálozási, házassági, bűnügyi, gyilkossági, öngyilkossági statisztikából. — Wagner Adolf költői rajza, az erkölcsi cselekedetek kötött voltának feltüntetésére. — Az erkölcsi tökéletesedés csakis a kötött akarat alapján lehető.

Végül a negyedik fejezet: «A kötött akarat elméletének alkalmazása a böleseleti erkölestanban» czimén a következőket adja elő. Az erkölcsi eszmék: az erény és bűn, a felelősség és érdem, a jutalmazás és büntetés jogosultsága kötött akarat mellett. — Erény és bűn nemcsak a szabadakarat felvétele mellett lehető, mert már akkor beszéltek róla, mikor még a szabadakaratról szó sem volt. — A stoikusok felfogása az erényes emberről. — Az erény szó magyarázata, valódi jelentése. — Érdem, erény, kötelesség rokon fogalmak; különbségük csakis az időn alapul. — A bűn csakis a szellem hiányos fejlettségének következménye. — Szabadakarat mellett megfoghatatlan a bűn általános uralma. — A bűn nem tényleg létező hatalom, hanem csakis a

jónak hiánya. — A megjavulás csakis a kötött akarat mellett lehető. — Bűnbánat a kötött akarat alapján. — A szabadakarat hiva nem bánhatja bűneit, nem ösztönözhet senkit a javulásra, nem szégyelheti bűnét. — A felelősség a kötött akarat alapján. — A felelősség szó értelme Bain szerint. — Stuárt Mill a büntethetőségről. — Büntetni csakis a kötött akarat alapján lehet. — A büntetés mint visszatorlás, mint elégtétel, mint elrettentés, mint megjavítás. — A társadalmi törvények időnként tökéletesülnek. — A büntető bíró tekint az indító okokra. — A szabadakarat elve hátrányos az erkölességre. — Szabadakarat mellett jellemről, megjavulásról, a bűnös iránt való türelemről szó sem lehet. — Javul-e erkölessileg a társadalom? — A tudomány haladásával miért nem jár karöltve az erkölcsi tökéletesedés? — Az iskola befolyása az erkölesség fejlődésére. — Véggövetkeztetés.

Bokor József.

Versuch einer concreten Logik.

(Classification und Organisation der Wissenschaften.) Von Dr Thomas G. Masaryk. Professor an der böhmischen Universität in Prag. Wien. Verlag von Carl Konegen. 1887. 8-adrét, 318. l.

E munka tulajdonképen felelet azon kérdésre, hogy mily szerepe, feladata van napjainkban a többi szaktudományok mellett a philosophiának? A szerző e kérdésre a feleletet Comte Ágostnak, általa kiegészíteni vélt, álláspontjából adja meg. E czélből mindenekelőtt a tudományokat osztályozza, classificálja. E classificatiot a tudományok tárgyai alapján hajtja végre, előterjesztvén történetileg a tudományok classificatiójának nevezetesebb kísérleteit.

Kritikailag méltányolja Plato, Aristoteles, a középkor, Baco, Hobbes, Locke, Hume, Comenius, d'Alembert, Bentham, Ampère, Cournot, Comte, Herbert Spencer, Bain, Harms, Robertv, Bourdeau, Puglia, Erdmann, Wundt, Dilthey, Ratzel, Palacky kísérleteit, mikkel a tudományokat felosztani törekedtek. Tekintettel azon körülményre, hogy különösen napjainkban majdnem minden gondolkodó foglalkozik a tudományok osztályozásával, szerző munkájának idevágó részlete: azon oknál fogva, hogy a különböző felosztási kísérleteket, áttekinthetően összefoglalja — egyike a legtanulságosabbaknak.

Szerző szerint a tudományok felosztatnak elméleti és gyakorlati tudományokra. Az *elméletiek* ismét abstract és concretre különülnek.

jónak hiánya. — A megjavulás csakis a kötött akarat mellett lehető. — Bűnbánat a kötött akarat alapján. — A szabadakarat hiva nem bánhatja bűneit, nem ösztönözhet senkit a javulásra, nem szégyelheti bűnét. — A felelősség a kötött akarat alapján. — A felelősség szó értelme Bain szerint. — Stuárt Mill a büntethetőségről. — Büntetni csakis a kötött akarat alapján lehet. — A büntetés mint visszatorlás, mint elégtétel, mint elrettentés, mint megjavítás. — A társadalmi törvények időnként tökéletesülnek. — A büntető bíró tekint az indító okokra. — A szabadakarat elve hátrányos az erkölsiségre. — Szabadakarat mellett jellemről, megjavulásról, a bűnös iránt való türelemről szó sem lehet. — Javul-e erkölsileg a társadalom? — A tudomány haladásával miért nem jár karöltve az erkölsi tökéletesedés? — Az iskola befolyása az erkölsiség fejlődésére. — Véggövetkeztetés.

Bokor József.

Versuch einer concreten Logik.

(Classification und Organisation der Wissenschaften.) Von Dr Thomas G. Masaryk. Professor an der böhmischen Universität in Prag. Wien. Verlag von Carl Konegen. 1887. 8-adrét, 318. l.

E munka tulajdonképen felelet azon kérdésre, hogy mily szerepe, feladata van napjainkban a többi szaktudományok mellett a philosophiának? A szerző e kérdésre a feleletet Comte Ágostnak, általa kiegészíteni vélt, álláspontjából adja meg. E czélből mindenekelőtt a tudományokat osztályozza, classificálja. E classificatiot a tudományok tárgyai alapján hajtja végre, előterjesztvén történetileg a tudományok classificatiójának nevezetesebb kísérleteit.

Kritikailag méltányolja Plato, Aristoteles, a középkor, Baco, Hobbes, Locke, Hume, Comenius, d'Alembert, Bentham, Ampère, Cournot, Comte, Herbert Spencer, Bain, Harms, Robertv, Bourdeau, Puglia, Erdmann, Wundt, Dilthey, Ratzel, Palacky kísérleteit, mikkel a tudományokat felosztani törekedtek. Tekintettel azon körülményre, hogy különösen napjainkban majdnem minden gondolkodó foglalkozik a tudományok osztályozásával, szerző munkájának idevágó részlete: azon oknál fogva, hogy a különböző felosztási kísérleteket, áttekin-tően összefoglalja — egyike a legtanulságosabbaknak.

Szerző szerint a tudományok felosztatnak elméleti és gyakorlati tudományokra. Az *elméletiek* ismét abstract és concretre különülnek.

Az abstract tudományokhoz tartoznak: 1. az arithmetika, 2. a mechanika, 3. a physika, 4. a chemia, 5. a biologia, 6. a psychologia, 7. a sociologia, 8. a nyelvészet, philologia, 9. az aesthetika, 10. az elvont logika. A *concret* tudományokhoz tartoznak: 1. a geometria, 2. az astronomia (chronologia), akustika (részben), a hydrostatika, hydrodynamika, aërostatika, stb., továbbá a kosmographia (astro-, geo-, ocnographia stb.), a kosmologia (astrologia = astrogonia, geologia stb.), 3. a botanika és zoologia, 4. a concret psychologia (különösen az emberismeret). Ethnologia, államtudományok nemzetgazdaságtan; történelem, 5. a nyelvtörténet (grammatika), 6. a művészetek theoriája, 7. a concret logika (a tudományok organizatioja és classificatioja).

A praktikus tudományok közé tartoznak: 1. a számítás és a mérés művészete, 2. a technologia, 3. a physikai nevelés és a gyógytudomány, 4. a jellem- és értelemnevelés, 5. a praktikus grammatika, 6. a praktikus aesthetika és 7. praktikus logika.

Mindezen tudományokat magába foglalja, felöleli, jobban mondva, mindezen tudományoknak végeredménye, philosophia (metaphysika), mint scientia generalis.

A tudományok hierarchiájának ezen megállapítása után az egyes szaktudományok lényegét, tárgyát, feladatát, módszerét, a tudományok rendszerében elfoglalt helyzetét és a többi tudományokhoz való viszonyát, történeti fejlődését s philosophiai értékét fejtegeti.

Miután az egyes szaktudományok feladatát, körét stb.-t fejtegeté, fölveti azon napjainkban gyakran hangoztatott kérdést: vajon a szaktudományok mai fejlettsége mellett minő szerepe van a philosophiának és van-e egyáltalán jogosultsága a többi tudományok mellett? Vajon önálló tudomány-e? Van-e külön tárgya és külön a többi tudománytól különböző módszere?

A szerző, mielőtt e kérdésre felelne, sorba veszi a philosophia különböző meghatározásait, mikkel a köztudatban és a philosophia történetében találkozunk. Szerző szerint a philosophia *egységes világnézet*.

Szerinte ugyanis az egyes szaktudósok kétfélék. — Az egyik csoport szaktárgyának részleteibe merül be, mint a selyembogár gubójába és feledi a kivülré létezőket. Az ilyen tudós lehet igen kitünő szaktudós, de korlátolt elme. A másik csoport szaktárgyát igyekszik a többi tudományokkal összevetni és a többi tudományokat szaktudománya központjából tekinti. Az ily tudós többé-kevésbé philosophus.

E szerint tehát minden tudós, ki szakköréből vett ismereteit a többi tudományok végeredményeivel összevetve igyekszik egységes világnézletet szerezni — philosophus. — Egységes világnézletre, vagyis oly állaspontra, mely az egyes tudós szakismereteit a többi tudományokkal összeegyezteti, összeolvasztja — nagyon nehéz emelkedni. Azért szerinte a tudományos, az egységes világnézlettel bíró philosophia soha tökéletes nem lesz, mert nem képzelhető, hogy valamely tudós az összes többi tudományokat képes szellemével átfogni. De a jelzett ideális állaspont elérését vagy legalább megközelítését nagyban elő fogja mozdítani a tudományoknak hova-tovább népszerűsítése, a tudós rendelkezésére álló időnek alkalmasabb felhasználása, a közép- és a felsőbb iskoláknak célszerűbb reformálása. De bármily tökéletlen legyen is azon állaspont, melyből a tudós a philosophiát, az egységes világnézletet megszerzi, annyi bizonyos, hogy ezen egységes világnézletet csak valamely szaktudomány alapján építheti föl. Bár minden szaktudomány alkalmas kiindulási pontot képezhet, de szerző szerint mégis legalkalmasabb a psychologia és mint ezt Comtenál látjuk, a sociologia.

Szerző munkájának egyik legszellemesebb részét azon fejezetek képezik, melyekben a mythos és a tudománynak egymásközt századokon keresztül folyó és napjainkban is tartó, de mindig a tudomány győzelmeivel végződő küzdelmeiről szól, és melyekben a philosophiai szellem kifejlődését vázlatosan, tömören, igen tanulságosan adja elő.

Láthatjuk ezekből, hogy a szerző a concret logika alatt a tudományok osztályozását, hierarchiájának megalapítását és osztályozását végző tudományos működést érti.

Előadásmódja, stylusa igen érthető, tetszetős. A munka telve van talpraesett gondolatokkal; igen tanulságos és belőle bárki tanulhat, mert napjaink philosophiai mozgalmi röviden, csoportosítva, kellő világításba helyeztetnek. Azt véljük, nem csalatkozunk, ha azt állítjuk, hogy még az is, ki a szerzőnek positiv állaspontjával és egyes állításaival nem rokonszenvez, azon gondolattal fogja letenni átolvasás után e munkát, miszerint sok jó véleményre talált, sokat tanult unatkozás nélkül, sok új gondolatra ébredt.

Megjegyzendőnek tartjuk, hogy a munka a néhány év előtt cseh nyelven megjelenttől egy-két pontban eltér.

Dr. Buday József.

PHILOSOPHIAI FELOLVASÁS AZ AKADÉMIABAN.

A magyar tud. Akadémia II. osztálya folyó év márcz. 5-iki felolvasó ülésében *Pikler Gyula*, a budapesti tudom. egyetemen a jogbölcészlet magántanára, mint vendég: *Az objectiv létben való hit lélektana* czimén egy hosszabb értekezés töredékeit olvasta föl. *Pikler* vizsgálat alá vette az objectiv és subjectiv világnézetek kiinduló pontjait s kritikájában, főként ez utóbbira állva, azt törekedett kimutatni, hogy az objectiv lét statuálása nem egyéb, mint a jelenés (*Vorstellung*) megjelentetése akaratumk által. Vizsgálódásaiban az újabbkori, angol psychologokhoz csatlakozik s értekezése nyereség lesz metaphysikai fejtegetésekben szegény philosophiai irodalmunkra nézve. Nehány újabb philos. műszót is érvényre akart emelni *Pikler*, nevezetesen az «eszmeletet» a *Bewusstseinra*, s a «jelenést» a *Vorstellungra*. Véleményünk szerint azonban e műszavaiban kevésbé lesz szerencsés, miután az indítványozott szavakat nyelvünk más értelemben használja.

A POSITIVISMUS RENDSZERE.

Midőn a Magyar Philosophiai Szemle megkezdte a positiv philosophia rendszeres feldolgozását s hivatott, a tudomány szintáján álló munkatársai segélyével bemutatta a matematika, a mechanika, a csillagászat, a physika rendszerét (lásd 1887. évfolyam I—VI. füzet), melyekhez kapcsolódik a jelen számunk második czikke: «A chemia a positivismus rendszerében», melyet a közelebbi számokban követni s még ez év folyamán bemutatni reménylünk a biologia és a sociologia előadásával, ugy, a mint azok Comte alapvető munkáiban kifejezést nyertek, az a rég ápoltt szándék vezetett bennünket, hogy a tárgyias eszmélődésnek egy philosophiai rendszerré olvadó áramlatát, — mely a modern gondolkodáshoz s merjük kockáztatni a szót: a magyar temperamentumhoz annyira illik, szabatos formában ismertessük meg a közönséggel. Nyiltan kimondjuk, hogy a Comte rendszerében érvényesített *viszonylagosság*, s *törvényyszerűség eszméje* volt legtöbb hatással ismertető szándékunkra s érintve sem találjuk magunkat amaz itt-ott felmerülő vádtól, hogy közleményeinkkel s így folyóiratunkkal merő-

ben a comteismus cultusába szegődtünk, még kevésbé ama másiktól, hogy a philosophia főkérdését: az alany-tárgy viszonyát, szemlélődéseink sorából kizárnók. Eddigi közleményeink sora, akár a jelen számban olvasható cikk: «A chemia a positivismus rendszerében» kellően meggyőzhető az olvasót, hogy messzeállunk Comte fogyatkozásai és hibái önállótlan utánzásától s noha terünk azt követeli, hogy mentől kevesebbet beszéljünk és beszéltesünk bele Comte előadásába, a tudomány haladását, Comte dolgozása óta a lényegesebb pontokon feljegyezni szükségesnek tartottunk.

Az a meggyőződés vezérel bennünket, hogy Comte rendszere sokképen termékenyítőleg fog hatni úgy korunk, mint népünk gondolkozására, feltéve, hogy elérkezik ideje, hogy megleli útját a társadalom mind szélesre terjedő rétegeibe. Folyóiratunknak pedig, ha más egyéb érdeme nem lesz is a jövőndő nemzedékek cultur-historicusa előtt, okvetlen megleend az, hogy a positivismust rendszeresen ő ismertette meg a magyar irodalommal.

Miként higgadt megfontolással, a hazai tudomány s a közérdek szükségleteinek mérlegelésével határoztuk el magunkat a positivismus rendszerének bemutatására, természetesen készen is állunk, hogy annak alapgondolatát erőnkhez képest érvényesítsük. Különösen a közoktatási intézmények szervezésében érezzük a positivismus egészséges magvának szükségességét, melynek a kellő határok és módok közötti alkalmazásával reményljük előbb-utóbb megszüntethetni amaz ingadozást, melyet iskoláinkban, a nekik alapul szolgáló paedagogiai elméletekben tapasztalunk.

Jelen soraink pedig szolgáljanak figyelmeztetésül azok számára, kik az e számban közölt második cikkünk előmunkálatait keresik s felvilágosításul, hogy a szükséges előzményeket távalyi évfolyamunkban föltalálják.

PHILOSOPHIAI FELOLVASÁS AZ AKADÉMIABAN.

A magyar tud. Akadémia II. osztálya folyó év márcz. 5-iki felolvasó ülésében *Pikler Gyula*, a budapesti tudom. egyetemen a jogbölcészlet magántanára, mint vendég: *Az objectiv létben való hit lélektana* czimén egy hosszabb értekezés töredékeit olvasta föl. *Pikler* vizsgálat alá vette az objectiv és subjectiv világnézetek kiinduló pontjait s kritikájában, főként ez utóbbira állva, azt törekedett kimutatni, hogy az objectiv lét statuálása nem egyéb, mint a jelenés (*Vorstellung*) megjelentetése akaratumk által. Vizsgálódásaiban az újabbkori, angol psychologokhoz csatlakozik s értekezése nyereség lesz metaphysikai fejtegetésekben szegény philosophiai irodalmunkra nézve. Nehány újabb philos. műszót is érvényre akart emelni *Pikler*, nevezetesen az «eszmeletet» a *Bewusstseinra*, s a «jelenést» a *Vorstellungra*. Véleményünk szerint azonban e műszavaiban kevésbé lesz szerencsés, miután az indítványozott szavakat nyelvünk más értelemben használja.

A POSITIVISMUS RENDSZERE.

Midőn a Magyar Philosophiai Szemle megkezdte a positiv philosophia rendszeres feldolgozását s hivatott, a tudomány szintáján álló munkatársai segélyével bemutatta a matematika, a mechanika, a csillagászat, a physika rendszerét (lásd 1887. évfolyam I—VI. füzet), melyekhez kapcsolódik a jelen számunk második czikke: «A chemia a positivismus rendszerében», melyet a közelebbi számokban követni s még ez év folyamán bemutatni reménylünk a biologia és a sociologia előadásával, ugy, a mint azok Comte alapvető munkáiban kifejezést nyertek, az a rég ápoltt szándék vezetett bennünket, hogy a tárgyias eszmélődésnek egy philosophiai rendszerré olvadó áramlatát, — mely a modern gondolkodáshoz s merjük kockáztatni a szót: a magyar temperamentumhoz annyira illik, szabatos formában ismertessük meg a közönséggel. Nyiltan kimondjuk, hogy a Comte rendszerében érvényesített *viszonylagosság*, s *törvényszerűség eszméje* volt legtöbb hatással ismertető szándékunkra s érintve sem találjuk magunkat amaz itt-ott felmerülő vádtól, hogy közleményeinkkel s így folyóiratunkkal merő-

SAJTÓHIBÁK. Mult (1887. V.—VI. füzet) számunkba néhány értelemzavaró sajtóhiba csúszott be. Így: a 455. l. 11. sor felülről «fennállásuk» e helyett: «*fennállása*»; a 457. l. 8. sor alulról «más természettudománynak nyomai, hatásai» e helyett: «*mai természettudományok nyomai, hatásai*». Egy sorral fönnebb «chasonló» e helyett: «*harczó*». A 458. l. alul 16 sor «igy», e helyett: «*úgy*»; a 459. l. 3. sorban alul «tudás» e helyett: «*tudós*». A 460. l. utolsó sorában «népről», e helyett: «*szépről*». A 462. l. első sor «természet-eszmének», e helyett: «*természet-ismének*». A 463. l. felülről, 16. sor «továbbfejlesztéseért», e helyett: «*továbbfejlesztéséről*». U. o. alulról 7. sor «ellenében» e. h. «*ellenben*». A 464. l. 2. sorában f. «irták meg», e helyett: «*adták meg*». U. o. alulról a 4—6. sor így értendő: «. . . a jelzett veszélyek csökkentését és elhárítását nem a *philosophiának* kizárása- vagy korlátozásával, hanem csak az illetőknek belső» stb.

A Magyar Philosophiai Szemle szerkesztő és kiadóhivatalában
Budapest, IV. ker., Kecskeméti-utcza 6. sz. megrendelhetők:

A Magyar Philosophiai Szemle 1884., 1886. és 1887-iki évfolyama. Ára évfolyamonként 5 frt.

Böhm Károly: *Az ember és Világa.* Philosophiai kutatások.
I. rész. Dialektika vagy alaphilosophia. Budapest, 1883.
Ára 3 frt.

Bokor József: *A Középiskola Észménye.* Budapest 1874.
Ára 1 frt. 20. (Elfogyott.)

« *Egy Középiskola.* Sárospatak. 1882. Ára 70 kr.

« *A szabadság némely korlátairól.* Budapest, 1884.
Ára 20 kr. (Elfogyott.)

« *A Társadalom befolyása az államra.* Budapest, 1886.
Ára 25 kr.

Sebesztha Károly: *Reális nevelés.* Külön lenyomat a M. Phil.
Szemléből. Budapest, 1886. Ára 1 frt.